

**Ўзбекистон Республикаси Олий ва Урта махсус тахлим
Вазирлиги**

Карши Мухандислик-иктисодиет институти

«Бухгалтерия хисоби ва аудит» кафедраси

**«Пул муомаласи, кредит ва молия»
фанидан**

**маърузалар
матни**

Карши – 2005 йил

Тузувчи :

кат. уқит. Ю. Хасанова

Такризчилар :

**доц. И.Хушманов
Доц. Ш.Файзиева**

Услубий курсатма «БХ ва А» кафедраси йигилишида (Баён № _____) факультетда (Баён № _____) ва институт услубий кенгашида (Баён № _____) муҳокама килиниб, қўув жараёнига фойдаланишга тавсия этилган.

Ушбу услубий қўрсатма 5 340900 «Бухгалтерия хисоби ва аудит» йўналиши талабалари учун мўлжалланган.

Унда фаннинг асосий максоди ва вазифалари, қисқача мазмуни ва фанни урганишда мустақил ишлаш учун тавсия этиладиган, ҳамда узлаштириш бўйича ўз – ўзини назорат қилишга оид саволлар мажмуи келитирилган.

АНОТАЦИЯ

« Пул муомаласи, кредит ва молия» курси иктисодиет ва менежмент мутахассисликлар буйича фанларни урганиш учун асос хисобланади. Бу курснинг максади хар кандай тизимнинг холатларини тарихан куриб чиқишдан келиб чиқади.Шунинг учун курснинг асосий максади талабаларнинг пул-кредит соҳаси қонуниятлари, унинг ижтимоий тақрор ишлаб чиқаришдаги тўтган урни узлаштиришлари шунингдек, бозор иктисодиети шароитида пул-кредит тизимини вужудга келиши ва алоҳида мамлакатларнинг пул-кредит тизимлари,банкларнинг фаолияти тугрисидаги билимларни эгаллашлари, пул-кредит тизими соҳасидаги инкирозли қурилишларни ва уларни келтириб чиқарувчи омилларнинг моҳиятини чуқур узлаштиришдан иборат.

АННОТАЦИЯ

Предмет « Денежное обращение, кредит и финансы» является одним из ведущих предметов по изучению специализации. В нем освещаются такие темы, как, деньги, необходимость и сущность денег, функции, роль денег в экономическом процессе, денежный оборот, его составные части, денежная система, кредитная система, роль банков в экономике Узбекистана, банковская система и ее функции, банковские операции, международная кредитная система , международные валютно-кредитные отношения.

ANNOTATION

The subject of “ Money , Credit and Banking ” is one of the leading specialization subject in teaching. There are a lot of topics like, money, its meaning, functions, the role of money in economy, money circulation, its containing parts, money system, money system of the Republic of Uzbekistan, inflation, its types, reasons, credit, its functions, banking system and functions, operations, money in foreign relations, credit and currency relations taught in it.

**« Пул муомаласи,кредит ва молия» фанидан мавзуларнинг
таксимланиши**

Т / р	Мавзулар номи	Ажратилган Соат	Шу жумладан	
			Маъруза	амалий
1.	Пул назарияси	10	6	4
2.	Кредит назарияси	12	8	4
3.	Молия ва молия тизими.	20	14	6
4.	Корхоналар молияси.	10	6	4
5.	Банклар ва уларнинг операциялари.	16	12	4
6.	Инфляция	10	6	4
7.	Кимматли коғозлар бозори.Фонд биржаси.	12	8	4
8.	Халқаро валюта-кредит муносабатлари.	12	8	4
9.	Сугурталаш ва сугурта иши.	6	4	2
	Жами:	108	72	36

1-мaъpузa: Пул назарияси.

Режа:

- 1.1.Такрор ишлаб чиқаришда пулнинг урни**
- 1.2.Пулнинг функциялари**
- 1.3.Пул -киймат улчови**
- 1.4.Тулов ва муомала воситаси сифатида пулнинг зарурлиги**
- 1.5.Пул жамгарма воситаси сифатида**
- 1.6.Пул тизимининг таркибий қисмлари.**
- 1.7.Биметаллизм.**
- 1.8.Монометаллизм.**

Адабиетлар: 34, 23, 40, 12, 2, 4.

Таянч ибора. Товар, пул тизими, пул бирлиги, баҳо масштаби, эмиссия, пул массаси, электрон пул, биметализм, монометализм, кредит пул, чек.

. Пул тугрисида умумий тушунчага эга бўлди, пул бозори молия бозорининг ажралмас қисми эканлигини билиб олдик. иқтисодий адабиётларда туъри ишловчи пул тизими даромад ва харажатлар айланма харақатига ҳаётли қуч бағишлайди деган ибора бор. Да ҳақиқат туъри ишловчи пул тизими мамлакат ер шарининг қаерида жойлашган бўлишидан қатрий назар, унинг бутун иқтисодиётини узида намоён этади. Самарали ишловчи пул тизими жамиятнинг барча имқониятларидан тула фойдаланишга ёрдам беради. Ва аксинча, ёмон ишловчи пул тизими иш қучи, иш билан таоминлаш ва иқтисодиётдаги нарх-наво даражасининг қескин узғариб туришига асосий сабаб бўлиб, миллий пул бирлигининг харид қобилиятини заифлаштиради. Шундай экан пул тизими нима деган савол туёлади. Пул тизими - турли мамлакатда тарихан вужудга қелган ва одатда қонун ҳужжатлари билан мустанқамлаб қуйилган пул муомаласининг ташқилий шакллари ҳисобланади. Ҳозирги пул тизими XVI-XVII асрларда вужудга қелган. Ўзбекистон Республикаси эса 1992 йилдан бошлаб узининг мустанқил миллий пул тизимига эга бўлди. Агар пул тизимини тавсифласак, унинг энг муҳим тарқибий қисмлари қуйидагилардан иборат эканлиги маълум бўлади:

1. Товарлар ва хизматлар нарқларини ифадоловчи миллий пул бирлиги;
2. Нақд пул муомаласида қонуний тулов воситаси вазиқасини бақарувчи қредит ва қобоз пуллар, майда танқалар тизими.
3. Пул эмиссияси тизими, қонуний тарзда мустанқаланган яони муомалага пул қиқаришнинг тартиби
4. Пул муомаласи масалаларини тартибга қолувчи муассасалар тизими
5. Муомаладаги пул массасини тартибга қолувчи давлат муассасаси.

1.2. Демак, пул тизими киска маонода куйидаги асосий элементлардан иборат:

1. Пул бирлиги.
2. Баҳо масштаби.
3. Пул турлари.
4. Эмиссия тизими.

Энди буларнинг ҳар бирига қисқача тушунча берамиз.

Пул бирлиги - мамлакатдаги тулов воситаси бирлиги бўлиб, асосан товарлар қийматини улчаш ва муомала воситаси сифатида хизмат қилади. Ҳар бир мамлакатнинг ўз мустақил пул бирлиги бўлади, масалан, АКШда доллар, Буюк Британияда - фунт стерлинг, Германияда - марка, Японияда - иен ва бошқалар, Республикамизда сум пул бирлиги вазифасини бажаради.

Халқаро валюта фондининг Ямайкада бўлиб ўтган сессиясида 1976 йилдан бошлаб олтиннинг катрий белгиланган жаҳон баҳоси бекор қилинди, аммо миллий валюталарнинг олтин захираси билан биевосита боълиқлиги сақланиб қолади.

Эмиссия тизими - бу муомалага банк билетлари, хазина билетлари, қўёз пуллар ва қимматбаҳо қўёзларни чиқаришдир. Пул эмиссиясини давлатнинг Марказий (эмиссия) банклари амалга оширади. Қимматбаҳо қўёзларни давлат, банклар, акционер жамиятлар чиқаради. Эмиссия чиқарувчи идора ёки корхона эмитент деб аталади.

1.3. Олтин монометаллизм биринчи марта XVIII асрнинг охирида юртимизда жорий этилган эди (1816 й).

Пул тузимлари ҳақида гапирар эканмиз. Томас Греҳэм (XVI асрда яшаган англиялик банкир) қонуни ҳақида фикр юритиш фойдадан холи бўлмади. Бу қонуннинг моҳияти шундаки саноат эндигина пайдо бўлиб ривожлана бошлаган даврданок пул "ёмон" ва "яхши" пулларга бўлинган. Бу қонунга мувофиқ "ёмон" пуллар "яхши" пулларни четга суриб чиқаради. Демак инфляция натижасида муомалага қушимча пулларнинг чиқарилиши "яхши" пулларнинг пинҳоний (хуфия) иқтисодиётга утиб кетишига, банк сейфларига яшириб қуйилишига, фуқароларнинг қулида тувланиб қолишига сабаб бўлади. Т. Греҳэм қонуни бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йукотгани йук. Айниқса, миллий мустақилликка эришган давлатларда муомалага қушимча пулларнинг чиқарилиши "яхши" ва "ёмон" пулларни пайдо бўлишига сабаб бўлади. Энди кредит ва қўғоз пуллар тизимининг таҳлилига ўтамиз.

1929-1933 йиллардаги жаҳон иқтисодий танглиги пул тизимларининг янги тури -кредит ва қўғоз пуллар тизимининг шаклланишига асос бўлди. Бу тизимнинг тарқибий элементлари қуйидагилардан иборат:

1. Кредит пулларнинг устивор мавқеи;
2. Олтиннинг муомаладан чиқиб кетиши, банклар қарзининг олтин билан ўлчанишини бекор қилиниши;

3. Давлат томонидан тадбиркорлик соҳасини кенг кредитлаш мақсадида пул эмиссиясини купайтирилиши;

4. Накд пулсиз ҳисоб-китоб ишларининг сезиларли даражада кенгайиши;

5. Пул муомаласини давлат томонидан тартибланиши ва белгиланиши.

Маолумки, муомала жараёнидан ташқарида қўёз пуллар ҳеч қандай қимматга эга бўлмаган қўёз бўлиб қолади. Пул босиш дастгоҳларидан чиқаётган банкнотлар ҳали пул эмас. Улар муомалага чиқарилганидан кейингина том маонодаги пулга айланади.

У ёки бу мамлакатда ишчи қучлари ривожлангани сайин муомаладаги қўёз пуллар урни қамайиб, уларнинг урнини кредит пуллар эгаллай бошлайди.

Кредит пулларнинг уч асосий тури бор: вексел, банкнот ва чек. Вексел туърисида аввалги маорוזаларимизда тавсиф берган эдик.

Векселлар нақд пул иштирокисиз узаро ҳисоб-китоблар йули билан қопланади деган эдик.

Унга қушимча тарзда айтиш мумкинки вексел муомаласининг ҳам уз чегараси бор.

1-дан, у товар айланмасининг факат бир қисмини, асосан улгуржи савдони қамраб олади;

2-дан, узаро ҳисоб-китоблар уртасидаги фарқ барибир нақд пул туланишни талаб қилади;

3-дан, векселлар чекланган соҳаларда айланади;

4-дан, векселлар айланиши унинг муддати билан чеклаб қуйилади.

Шу сабабли муомала чегараси банкнотлар ёрдамида бартараф этилади. Банкнотлар банк билетлари, Марказий эмиссия банклари томонидан чиқариладиган пул белгилари (асосан қўёз пуллар) бўлиб, улар товарлар массаси ва давлатнинг олтин захираси билан таоминланган бўлади.

Ўзбекистон Республикасида 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500 сум қийматида муомалага чиқарилади. Аслида банкнотлар қўёз пуллардан фарқ қилади. қўёз пуллар муомалага давлат хазинасидан чиқарилса, банкнотлар тижорат банклари томонидан чиқарилади, қўёз пуллар ҳеч нарса билан таоминланмаган бўлади. Ҳозирги вақтда банкнотлар билан қўёз пуллар уртасидаги фарқлар деярли йуқолган.

1.4. Бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлардаги ҳисоб-китоб ишларида чеклар қуп тарқалган кредит пуллари ҳисобланади. Чек - махсус пул ҳужжати бўлиб, чекни имзолаган юридик ёки жисмоний шахснинг жорий ҳисобидан муайян суммани бериш ёки бошқа ҳисобга утқизиш ҳақида банкка берилган ёзма фармойишдир. Яъни, чек - миқознинг (банкдаги ҳисаб эҳисининг) банкка унда қурсатилган маблаъни нақд пулда берилиши ёки бошқа бир қурсатилган ҳисабга утқазилиши туърисидаги бўйруьидир.

Чек турлари:

- муайян бир шахс номига ёзиб бериладиган чеклар;
- лимитланган ва лимитланмаган чеклар;
- қафолатланган ва қафолатланмаган чеклар.

Чеклар билан ҳақ тулаш айниқса мамлакатимизнинг ички тулов айланмасида қўп ривожланган, Бирок, улардан экспорт ва импорт, чет эл савҳлиги бўйича ҳисоб-китоблар ҳамда носавда туловлари ҳобида ташки тулов айланмасида ҳам фойдаланилади.

Гарб иктисодчилари келажакда банкнот ва чеклар бутунлай йуқолиб кетади ҳамда улар урнини электрон пуллар, банклараро трансакциялар эгаллайди деб айтишмоқда. Бу гапда жон бор. Бундай ҳолатда пул йуқолиб кетмайди, лекин у "қуринмас" ва "чаккон" бўлиб қолади.

Ўзбекистон бу соҳада катта ютуқларга эришмоқда. Республикамизда барча тижорат банклари электрон туловлар тизимига қўшилган.

Олтин монета стандарти қуйидаги бешта иктисодий ҳолатнинг намоён бўлишини англатади:

1. Олтин тангалар мумомалада экин ҳаракатда бўлади.
2. Олтин зиммасига пулнинг барча вазифалари қуйилади.
3. Олтин тангалар эркин зарб этилади.
4. Қийматнинг барча белгилари олтинга бемалол алмаштирилади.

5. Юридик ва жисмоний шахслар ҳамда давлатлар уртасида чекланмаган миқдорда ҳаракат қила олади.

Олтинни демонетизация қилиш деганда уни пулнинг барча вазифаларини бажаришдан маҳрум этиш тушунилади. 1976 йил 1 январдан бошлаб Ҳалқаро Валюта фонди тамонидан (ХВФ - 1944 йилда ташкил топган, унга 180 дан ортиқ мамлакатлар аозо) олтиннинг катрий белгиланган жаҳон баҳосининг бекор қилди. Унинг камчиликлари, биринчидан, валютанинг ҳавф-хатарини қучайтирди; иккинчидан, ҳалқаро кредитларни тулаш анча қийинлашмай қолди; учинчидан, давлатлар бирин-кетин туловга ноқобиллигини эолон қила бошладилар.

Республикамиз пул тизимининг асосий усуллари қуйидагилардан иборат.

1. Пул бирлиги - сум.
2. Сумнинг номинал қиймати 1, 3, 5, 10, 25, 50, 100, 200, 500 сумлик қўпуралардан иборат.
3. Баҳо масштаби - 1 сум 100 тийиндан иборат.
4. Муомаладаги пул турлари- қобоз пуллар ва металл тангалар.
5. Эмиссия тизими. Муомаладаги пул икки даражали банк тизими шароитида чиқарилади. Фақатгина Марказий банк эмиссия қилиш ҳуқуқига эга.

Марказий банк чиқарилган пулни тижорат банкларига кредитга бериш йули билан муомалага чиқаради.

6. Муомаладаги пул массасини тартибига қолувчи давлат муассасига бўлиб расмий равишда Марказий банк ҳисобланади.

Пулнинг пайдо бўлиши тарихан юз бериши зарур бўлган жараёнدير. Оддий товар ишлаб чиқариш билан айрибошлаш муносабатларининг ривожланиши, ижтимоий меҳнат тақсимоти ва унинг қенгайиши унга асос

булди. Пул товарлар айрибошланишнинг умумий эквиваленти булиши билан барча товар оламининг узига хос товари сифатида хизмат килиб келмокда. Пул икти-содийнинг мухим курулига айланди. Хозирги иктисодий хаётни пулсиз тасаввур этиб булмай. Пул пайдо булиши билан жамиятда пулга доир иктисодий муносабатлар келиб чиқади ва кенгайиб боради. Пул муомаласини уюштириш, пулларни айрибошлаш, уларни саклаш, таксимлаш, буш турган пулни карзга бериш, яони уни сотиш, пул воситасида жамъармани ташкил этиш, давлат бюджетини шакллантириш маляни ташкил этиш каби иктисодий алокалар юзага келади. Айникса бозор иктисодиёти пул билан тирик, пул булмаган ёки ривожланмаган жойда бозор иктисодиёти йук, булиши хам мумкин эмас. Бозор иктисодиёти товарлар ва товарлашган хизматларни ишлаб чикаришдан бошлаб, то истеомолчига етгунча кадар харакатидан иборатки, бу харакат пул воситасида амалга ошади. Ишлаб чикариш ресурслари бозорда пулга харид килинади, ишлаб чикариш жараёнида ресурслардан товарлар яра-тилади ва улар пулга айрибошланиб истеомолга утади, демак ишлаб чикаришнинг такрорланишига хизмат килади, иктисодий узишга кумакла шади.

Юкорида пул махсус товар дедик. Маолумки, хар бир товарга хос икки хусусият булади, яони истеомол киймат ва киймат. Хар кандай товар, одатда, кишиларнинг бирон-бир эхтиёжини кондиради. Пул хам товар экан унинг хам истеомол киймати ва киймати мавжуд. Пулнинг истеомол киймати кийматбахо такинчоклар, тиш копламалари тайерлаш, саноатда фойдаланишда намоен булса, унинг киймати хар кандай товарга айрибошланиш кобиятидир. Маолумки тоарни истеомол кийматини аник мехнат яратади. Мисол: стол ва стулда дурадгорнинг газламада тукувчининг кийим-кечакда тикувчининг ва бошкалар. У сотиш учун бозорга чикрилган такдирдагина кийматига эга булади. Пулнинг истеомол кийматини хам аник мехнат яратади, танга пулларни хам, когоз пулларни хам зарб хона ходимлари аник мехнатлари натижасида яратадилар. Пул хам качонки бозорга умумий эквивалент сифатида чикарилар экан айрибошлаш жараёнида унинг киймати намоен булади. Демак, хар кандай тварнинг истеомол кийматини аник мехнат чратса, унинг кийматини ижтимоий мехнат, буюмлашган (абстракт) мехнат яратади. Пулнинг иктисодиётдаги ахамиятини у бажарадиган вазифалар белгилаб беради.

1.2. Пул назариячилари айрим окимлари пулнинг бешта вазифаси борлигини курсаса, бошка олимлар унинг факат уч вазифаси бор деб хисоблашади:

1. **Киймат улчови.**
2. **Муомала воситаси.**
3. **Жамгариш воситаси.**
4. **Тулов воситаси.**
5. **Жахон пули.**

1.3. Киймат улчов – пул умумий эквивалент булиши товар экан, узида ижтимоий мехнатни мужассамлаштиради ва шу сабабли товарлар кийматини

улчай олади. Товар кийматининг пулдаги ифодаси баҳо (наرخ) деб айтилади. Товарнинг канча туришини пул билан белгилаб, у 100 сум, 100 доллар, 100 жн, 100 фунт стерлинг ва хоказолар деб айтамыз. Демак товарларга муайян баҳо куйилади, аммо бозорда баҳо билан киймат бир-бирига боимо ҳам тенг булавермайди, чунки товарлар баҳоси бозорда талаб ва таклиф таосири остида узгариб туради. ҳаР бир мамлактнинг уз улчами бор, у унинг миллий пул бирлиги ҳисобланади. Улчов бирлиги баҳо (наرخ) мащтаби деб айтилади. Бирлик килиб АКШ да доллар, Германияда марка, Японияда иен, Англияда фунт стерлин, Туркияда лира, Саудия Арибистонда риёл, Италияда лира, Францияда франк, Козогистонда танга, Россияда рубль олинган. Гарчи ҳозир бирор давлатнинг пул бирлигида 1970 йил олтин ифодаси, булмасада Маолум даврларда коьоз пулда олтин огирлиги асос килиб олинади. Масалан: 1961 йилдан 90 йилларга кадар 1 рубльнинг асоси килиб 0,987412 грамм олтин олинган эди. Англиянинг 1фунт стерлинлигида 2,13281 грамм олтин ифодаланган АКШ доллари 1968 йилда 889671 грамм олтин ифодаланган булса, 1971 йилдан 0,307 граммни кейинчалик эса 0,741 граммни ташкил этган.

Улчаш осон булишлиги учун пул бирликлари хийла майда булакларга булинади. Масалан: 1 сум=100 тийинга, 1 доллар=100 центга ва хакозолар. Моллий пул бирлиги кадрсизланиб кетганда товарлар баҳоси бошка жаҳон бозорида садрлирок булган куя бирлиги билан, масалан доллар билан улчанади.

1.4. Муомала воситаси. Пул ёрдамида товарни сотиб олиш, яони пулга товар айрибошлаш мумкин, бунда Пул Тартиби жараёни юз беради. Иккинчи ҳолатда товарни пулга айрибошлаш мумкин, бунда Пул Тартиби жараёни юз беради. Ҳар икки ҳолатда ҳам пул муомала воситаси булиб хизмат килади. Муомалада товар бошка бирон-бир товарга айрибошлаш- ланиши мумкин, у батер усулида товар айрибошлаш деб юритилади ва пул иштирок этмади. Бертер бозор иктисодиётига туъри келмайди, у пул кадрсизланган шароитда пайдо булади. Пул ҳамма товарга айрибошлан- ганида, айрибошлашга кетадиган вақтни тежайди, муомала харажатлари- ни камайтиради.

Муомала воситаси вазифасини рел пул бажаради. Муомала воситасисифатида коьоз нуллар ва тангалар хизмат килади. Бугунги кунда муомалада аниқ, хакикий кийматга эга булган пуллар ва уларнинг муомаладаги куйидаги белгилар мавжуд:

1. Танга пул.
2. когоз пул.
3. Кредит шаклидаги пул.
4. Чек шаклидаги пул.
5. Электрон пул.

Агар бирор мамлакатда товарлар бозорида утатокчилик юз бериб, иктисодий алокалар бузилган тақдирда муомалага талонлар ва купонлар чиқарилади. Улар пул сифатида чиқарилмайди, аммо муомалада катнашади.

1.5. Жамгариш воситаси. Пул коъоз ёки танга булгани учун бойлик эмас, оддий коъоз ва оддий металдир. Пул узида ижтимоий меҳнатни мужассамлаштиргани, удан ҳам нарсани харит этиш ёки жамлаб куйиш мумкин булганлиги учун ҳам юйликдир. Пул бойликнинг бир куриниши холос, чунки унда бошка шаклдаги куринишдаги бойликлар ҳам бор. Масалан, уй-жой, ер-сув урмонлар, кон, озик-овкат, кийим-кечак, машина укуна, акция, сертификатлар, обликациялар ва бошкалар. Лекин пулда ликвидитлик бор, яони пулни тулов учун ҳамма ерда унга боғланган номиналга (100 доллар)га караб тулов учун қабул қилинади. бошка куринишдаги бойликларда ҳам ликвидитлик бор, аммо уларнинг кадр-киймати узғариб туради. Аммо инфляция даврида пулни саклаш ва умуман бошка шароитда ҳам пулни саклаш беманиликдир. Пул дойим оборотда булиши ва эғасига фойда келтириш керак. Жамъарма бориб харит қобилятини сакловчи барча пул воситалари пулагригати деб атала-ди. Бунга тақд пуллар Маолум муддатга ёки муддатсиз бойликка куйилган пуллар сертификатлар ва бошкалар қиради.

Тулов воситаси вазифаси. Товар айрибошлашнинг тараккий этиши ва муолум товар турларининг тақлиф талабига нисбатан ортиб кетиши натижасида айрим товарларни Маолум муддатга қарзга сотиш ҳам вужудга келади. Қарздор Маолум муддатдан сунг товар эғасига уз қарзини қайта-риб беради. Аншунда пул тулов вазифасини бажаради. Солиқлар, фойиз-лар, иш ҳаққи туланганида ҳам пул тулов вазифасини бажаради.

Жаҳон пули. Пул ҳалқаро иқтисодий муносабатлар ва айрибошлашнинг мавжудлиги сабабли жаҳон пули вазифасини бажаради. XX асрнинг яримигача олтин жаҳон пул вазифасини бошқарган эди, яони мамлакатлар уртасидаги ҳисоб-китоблар, товар ва хизматлар учун туловлар бир мамлакатдан иккинчисига соф куйилма шаклида олтин қучириш йули билан амалга оширилган. Ҳозирги пул назарияларида пулнинг тулов вазифаси муомала воситаси билан қушилиб юборилади, олтин қуйилмалар шаклидаги жаҳон пуллари, умуман олтин пуллар муомаладан чиқарилиб, жаҳон пул вазифаларини айрим кадрли валюталар бажара бошлаганлиги сабабли олтиннинг жаҳон пул вазифаси амалда йук, деб қаралмоқда. Бугунги кунда пул вазифаларини АКШ нинг долларлари, Германиянинг маркаси, Япониянинг йони, Англияни фунт стерлингги бажармоқда. Бундан шундай ҳулоса келиб чиқадики пул қандай шаклда булмасин у биз учун қуриб қикан вазифаларни тулик бажаради.

Маолумки ҳар қандай иқтисодиёт яони у бир марказдан туриб бошқаришнинг маомурий буйруқвозлик услубига асосланган соф режали иқтисодиёт буладими ёки моддий рағбатлантириш услубига асосланган соф бозор иқтисодиёти буламдими доимо янғиланиб, узлуксиз равишда фуқаровий характерда булади.

Иқтисодиёт-фирмалар (қорхоналар) ва уй ҳужалиқлари фаолиятларидан иборат булган икки таркибий қисмдан ташқил топади. Фирмалар (қорхоналар) яони зовод, фабрикалар, бирлашмалар, акционерлар

жамиятлари, фермер ва дехкон хужаликлари, жамоа хужаликлари ва товарлар ва хизматлар яратадилар. Иктисодиётни иккинчи томонида уй хужаликлари туради. Улар жамиятнинг кичик ячейкаси ҳисобланган оилаларга бирлашган истеомолчилардан ташкил топади. Яратилган товарлар ва хизматлар энг аввало ишлаб чиқаришнинг узида истеомол килинади, сабаб ишлаб чиқаришнинг узи катта истеомолчи ҳисобланади, колган оилаларда истеомол этилган, уларнинг ҳаракати тугалланиб, жараёни яна янгидан бошланади. Истеомол этиш учун товарлар ва хизматлар ҳар бир хужаликнинг ва ҳар бир оиланинг пул даромадларига айрибош этилади. Истеомол-яратилган турли – туман товарлар кишилар томонидан уз эҳтиёжларини кондиритиш учун ишлатилишини билдиради. Ишлаб чиқариш билан истеомолчилар уртасидаги алоқалар узлуксиз давом этади. Унда тухташ, ҳатто иккиланиш мумкин эмас, сабаб инсон ишлаб чиқаришсиз ҳам истеомолчисиз ҳам яшй олмайди. Энди ишлаб ишлаб чиқаришнинг натижасига кура ишчи ва хизматчилар иш ҳақки, ер эгаси рента, савдогар фойда олади деб фарас килайлик. Улар олган пулнинг бир қисми уз истеомолчиларини кондиритиш учун кетади, яни истеомол товарлари ва хизматларини харид этиш учун сарфланади. Мазкур пулга товар ва хизматлар сотиб олишгач у ишлаб чиқариш воситаларининг пул тушумларига (даромадларига) айланади. Ишлаб чиқаришни янгидан бошлаш зарурияти шу пулга русурс (товарлар) сотиб олишни такозо этади. Демак ишлаб чиқаришнинг ҳаркати янгидан бошланади. Макроиктисодиётнинг ва микроиктисодиётнинг узлуксиз доиравий ҳаракати юзага келади. Бундай ҳулоса шуки ҳар қандай ишлаб чиқаришнинг бошланиш нуқтаси пул ҳаракатидан бошланади. Маолумки пул капиталини доиравий айланиши формуласи қуйидагича

$$\begin{array}{ccc}
 & & \text{ИВ} \\
 & \swarrow & \\
 \text{П-Т} & & \dots\text{И}\dots\text{Т-П}^1 \\
 & \searrow & \\
 & & \text{ИК}
 \end{array}$$

бу формуланинг оддий ва кенгайтирилган такрор ишлаб чиқариш жараёнларига татбиқ этиш мумкин. Мисол: Дастлабки пул капиталининг суммаси 100 доллар. Унинг 80 доллори ишлаб чиқариш воситалари сотиб олишга, 20 доллари ишчи қучи сотиб олишга сарфланади деб фарас қилсак ва ишлаб чиқаришнинг натижасига кура 20 доллар қушимча қиймат яратилса, ишлаб чиқариш натижасига кура 120 долларлик қиймат яратилади. Демак аванс капитал 100 доллар пул капиталининг узвий тузилиши 4:1 тенглама тузамиз: $80C + 20V + 20M = 120$

Агар янгидан яратилган қийматнинг ҳаммаси (120 доллар) истеомолга сарфланса такрор ишлаб чиқариш, агар унинг Маолум қисми ишлаб чиқаришга янгитдан қуйилган кенг тарқалган ишлаб чиқариш жараёни юз беради, демак, пулнинг ишлаб чиқаришга янгитдан тайинланиши иктисодий усишга туртки булади. Маолумки ижтимоий ишлаб чиқаришнинг якуний

натижасида ЯММ яратилади. Кишиларни ЯММ дан уз хиссасини пул шаклида оладилар, сунгра бу пулни бозорда товарга айрибошлаб тирикчилик киладилар. иктисодий усиш юз бериши учун барча даромадлар, товарлар ва хизматлар сотиб олишга сарфланиши керак акс холда товларнинг бир кисми ортиб колади. Амалиётда хам шундай булиб туради, даромадларнинг бир кисми жамъарилади, шу сабабли жамъарилган молия бозори оркали капиталга айлантирилади, демак жамъармалар инвентизацияга айлантирилади, бунда банклар ва тадбиркорлар асосий ролр уйнайдилар. Айникса бозор иктисодиёти даврида ЯММ нинг харакати пул окими воситаси харкати воситасида юз беради. Шу сабабли пул массаси билан товарлар ва хизматлар массаси уртасида мувозанат булиши керак. Пул массаси хар доим товарлар массаси билан таоминланиши керак. Агар пул массаси ортиб кетса ёки товарлар массаси ортиб кетса номутоносблик аужудга келади ва иктисодиёт издан чиқади. Маолумки ЯММ Маолум бир давр ичида одатда бир йил ичида жамиятда пиравард натижасида яратилган шахслар ва хизматлар йиьиндисидир. Ана шу йиьинди, пиравард натижа булган ЯММ дан истеомол килинган ишлаб чикариш воситаларининг киймати чикариб ташланса жамиятнинг МД колади. МД жамият микёсидаги барча даромадлар йиьиндисидир. МД моддий сохада, яони саноат, кишлок хужалиги, курилиш, савдо сохаларида яратилди. Солик, кредит, банк, согликни саклаш, маданий ва махрифий маиший хизматлар курсатиш каби сохаларда миллий даромад яратилмайди, аммо унинг яратилишига ижобий таосир курсатилади. Миллий даромад таксимланади ва кайтарилади. Кайта таксимлаш деб атаймиз. Унинг таксимланиши хар соханинг МД нинг яратилишига кушимча хиссасига караб амалга оширилади. Кайта таксимланиши жаренида корхонанинг фойдасининг бир кисми ишчи ва хизматчилар ойлик иш хакларидан даромад солиьи сифатида бир кисми давлат ихтиерига утади. Бу жареннинг барчасида пул актив ролр уйнайди. Демак, пул ёрдамида МД шаклланади, таксимланади ва кайта таоминланади. Маолумки давлатнинг иктисодий сиёсати халк манфаатлари йулида амалга ошириладиган иктисодий тадбир тизимидир. Давлат иктисодий сиёсатини иктисодиётга фаол аралашуви оркали амалга оширилади. Аралашувининг зарурати шундаки, иктисодиётда шундай сохалар борки, уларнинг умуммиллий, хавтто халкаро ахамият катта булсада бу саха пул сарфлаш хар кандай тадбирлар учун кулай булмайди, сабаб ундан тез орада катта фойда олиб булмайди, Сарфлар узини тезда оклаймайди, бу сохаларга ёоят катта маблаъ талаб килинади ва шу билан бирга бу иш ута хатарли хисобланади. Бу сохалар почта, ахлока , электр – энергетика, газ саноати, нефть саноати, кумир саноати, темир йулар таранспорти, йул курилиш патроллари, аэропортлари ва бошкалар. Ана шу шароитда катта пул сарфи хатарини давлат уз зиммасига олади, чунки у юкоридаги сарфларни тарккиетсиз, актив фаолиятсиз умумИктисодий усишини таоминлаб булмайди. иктисодиёт сохасида давлат истеомолчи сифатида хам бозорга чиқади. Давлат буюртма бериб, керакли товарларни катхийй ёки келишилган бахолардан остиб олади

ва бу билан бозор хажмига тоахсир этади. Давлат буюртмасини бажариш ишлаб чиқариш воситалари учун қулай ишга айланади, чунки товарларнинг сотилиши қафолатланганлиги туфайли фойда олиш ҳам қафолатланади, натижада тадбиркорлик хатари кам бўлади.

Давлат узининг иқтисодий сиёсатини амалга ошириш чоғида пулнинг таркибий тақчиллигини бартараф қилишга интилмоғи керак. Бу дегани пулга талаб ва тақлиф мувозанати урнатилиш керакки муамалага кам ҳам керагидан ортиқча ҳам пул массаси чиқарилишига йул қўймаслиги керак. Бунга, биринчидан, қўшимча пул эмиссии усуллари билан эмас, балки моддий соҳаларни, айниқса саноат ва қурилиш, қишлоқ хўжалигини ривожлантириш сиёсатининг аниқ дастурини ишлаб чиқиш керак. Иккинчидан, юқори унумли меҳнатни рағбатлантиришини қўлайитириш керак (солиқни қамайитириш, зарур ҳолларда субсидияларни ажратиш, турли имтиёзлар бериш, чет элга чиқишини таоминлаш ва бошқалар). Учинчидан, ишлаб топилган даромадларни тасарруф этишда реал эркинлик бериш; Туртинчидан, норентабел ва туловга ноқобил корхоналарни санациялаш ва тугатиш тадбирларини қўлайитириш йули билан эришмоқ керак. Бешинчидан ишлаб чиқариш соҳаси ва сармоя муомаласи соҳасининг рақобатлашиб ишлашини таъкил этиш керак, сармоя эгаси яққа ҳоким бўлиб қолмаслиги керак. Олтинчидан, ҳилма-ҳил солиқларни жорий этиш ва мавжуд имтиёзларни тугатиш сиёсати юргизмаслиги керак. Ана шу тадбирлар амалга ошса иқтисодиётнинг пулга бўлган талаби барқарорлашади, миллат ва унинг айрим қўқорлари реал даромади ошади, умуман жамиятда аҳоли тўқ қаровон яшаш имқониятига эга бўлади. Ҳамда давлатнинг жаҳон мамлакатлари уртасидаги обрўси ортиб боради.

Назорат учун саволлар.

- 1. Пул тизими деганда нимани тушунаси?**
- 2. Биметаллизм нима?**
- 3. Олтин монета стандарти деганда нимани тушунаси?**
- 4. Эмиссия тизими нима?**
- 5. Ўзбекистон Республикаси пул тизими қандай?**
- 6. Монометализм нима?**
- 7. Муомаладаги пул деганда нимани тушунаси?**
- 8. Баҳо масштаби нима?**
- 9. Олтин монета стандарти нима?**

2-маъруза: Кредит назарияси.

Режа:

- 2.1..Кредитинг зарурияти
- 2.2.Кредитнинг таркиби.
- 2.3.Кредитни ҳаракат боскичлари.
- 2.4.Кредитнинг вазифалари.
- 2.5.Кредитни бошқа иқтисодий категориялари билан узаро боғлиқлиги.
- 2.6.Ссуда фонди ва уни мазмуни.

Адабиетлар:1, 2, 4, 20, 40, 23, 32.

Таянч ибора. Кредит, кредит муносабатлари, буш пул, ишлаб чиқариш, кредит объекти, кредит субъекти, ссуда, кредитор, банк, молия.

Кредит муносабатлари бозор иқтисодиёти шароитида муҳим аҳамият касб этиб, мавжуд ресурсларда самарали фойдаланиш курали сифатида катта рол уйнайди. Кредит муносабатлари вужудга келиши узок тарихга эга бўлиб, у судхурлик капиталини вужудга келиши ва ривожланиши натижасида қарор топди. Бунда Маолум шахслар уз пуллари Маолум ҳақ (процент) эвазига узгаларга яони пулга эҳтиёжи бор кишиларга қарзга берганлар.

Ҳозирги даврда кредитнинг зарурлиги куйидагилар билан белгиланади:

1. Такрор ишлаб чиқариш жараёнида маҳсулотни сотиш билан харидор туловни амалга оширишгача, яони қорхоналар уз маҳсулотларини сотиб олгунга қадар яна узлуксизлигини амалга ошириш учун пул маблаъларига эҳтиёж сезади.
2. Кредитлаштирилган такрор ишлаб чиқаришни амалга оширишда қушимча капитал маблаълар ҳамиша ҳам қорхонада уз маблаълари ҳисобига қопланмайди. Бундай шароитда қушимча маблаъларга бўлган эҳтиёж вужудга келади.
3. Қорхона ва алоҳида шахсларда уз иқтисодий фаолиятлари натижасида вақтинча буш пул маблаълари вужудга келади ва бу пул

маблаъларини бошқа ҳукукий ва жисмоний шахсларга қарзга бериш мумкин бўлади.

Кредит муносабатларда мавжуд бўлишини муҳим шарт-шароитларидан бири кредит берувчи ва кредит олувчиларда манфаатларини узаро мос қилишидир. Кредит иқтисодий категория сифатида қуйидагича таърифланади:

Кредит – бу қарз олувчига процент қуранишидаги ҳақ эвазига қайтариб бериш шarti билан бериладиган ссуда капиталнинг ҳаракат шаклидир. Кредитнинг муҳим хусусиятларини унинг қайтариб беришини шартлилиги, муҳими ҳақ эвазига ҳамда маолум муддатга берилишидир.

1.2. Кредитнинг моҳиятини тушунишда кредитнинг таркибини урганиш муҳим аҳамият касб этади. Кредитнинг таркиби – бу ундаги бир қарор узгармас элементлардир. Шундай элементлардан бир кредитнинг субоектларидир. Кредит субоектлари ҳудудий жиҳатдан бир биридан турлича узоқлашган бўлиши мумкин, лекин бу ҳолат уларнинг узаро мажбуриятлари ҳаракатига таъсир этмайди.

Кредит алоқаларида субоектлар муносабатлари қарз берувчи (кредитор) ва қарз олувчи (қарздор) шаклида юзага чиқади. Кредитор ва қарздор энг аввало товар муомаласи доирасида қарор топади. Товарларни олиш сотиш жараёни ҳамиша ҳам сотувчи томонидан сотган товарни қиймати эквивалентини бирданига олиш имконининг бермайди. Балки Маолум даврдан кейингина уни олишга муваффақ бўлади. бошқача айтганда сотувчи уз товарини олувчига Маолум муддатга қарзга сотади.

Шундай қилиб, **кредитор** – бу кредит алоқаларининг бир томони бўлиб, у ссуда беради. бошқача айтганда ссуда берувчи ёки реал мавжуд нарсани вақтинча фойдаланиш учун бериб турувчи ҳар қандай субоект кредитор бўла олади.

Ссуда бериш учун эса кредитор маолум маблаъларга эга бўлиши лозим. Бу маблаъларнинг манбалари хилма-хил бўлиши мумкин. Жумладан, уз маблаълари, ресурслари, шунингдек, бошқалардан вақтинча, қайтариб бериш шarti билан жалб қилинган маблаълар.

Ҳозирги кунда банк-кредитор ссуда беришда нафакат уз молиявий ресурсларидан балки ундан ҳисоб счёtlарида сақланаётган ҳамда акция ва облигацияларни чиқариш орқали жалб этилган маблаълардан ҳам фойдаланиш.

Банкларнинг ташкил топиши билан кредиторларнинг концентрациялашуви юз берди ва натижада банклар барча кредиторларнинг вакилларига айландилар. Кредиторлар коллективи вакили сифатида банклар халқ ҳужалигидаги барча вақтинча буш маблаъларни кредит эҳтиёжларига жалб қилиши мумкин.

Айрим ҳолларда қарз муносабатларига вақтинча буш бўлмаган ресурслар ҳам жалб этилиши мумкин. Бунда кредитор (сотувчи) қарз олувчига сотилиши лозим бўлган товарларни тақдим этади.

1.3. Кредиторнинг ссуда маблаъларига нисбатан муносабати икки екламадир. Кредиторнинг кредит шаклида бериладиган уз ресурслари унинг мулки сифатида сакланиб қолади. Четдан жалб килинган, лекин кредитор томонидан кредит шаклида жойлаштириладиган ресурсларининг мулкдор сифатида эгаси корхоналар, ташкилотлар ва аҳоли ҳисобланади. Шунинг учун банклар (кредитор) кредитлаш механизмини шундай ташкил этишлари лозимки, бунда жалб килинган маблаъларни ҳақиқий эгалари талабқилган тақдирда, уларни уз вақтида қайтариб бериш имконияти мавжуд бўлсин.

Карз олувчи – бу кредит муносабатларининг бир томони бўлиб, у кредит олади ва олган ссуда қайтариб бериш мажбуриятига эга бўлади.

Тарихан карз олувчи қушимча кун ресурсларига эҳтиёжи сезган алоҳида шахслар бўлган. Ҳозирги даврда эса карз олувчи сифатида банклардан ташқари хужалик ташкилотлари ва катта давлатлар майдонга чиқмоқда. Аҳоли ҳам ананавий кредит олувчилардан ҳисобланади.

Карз олувчи кредитордан қуйидагилар билан фарқ қилади:

1. Карз олувчи ссудага олинган маблаъларининг мулкдор сифатида эгаси эмас, балки бу ресурсларнинг вақтинча эгаси сифатида майдонга чиқади. Карз олувчи унга тегишли бўлмаган бегона ресурслардан фойдаланади.
2. Карз олувчи ссудага олинган маблаълардан муомала соҳасида ҳам ишлаб чиқариш соҳасида ҳам фойдаланади. Кредитор эса ундан факат муомала соҳасида фойдаланади.
3. Карз олувчи уз хужалигида кругооборотни тугатган маблаълар ҳисобидан ссудага олинган маблаъларни қайтаради.
4. Карз олувчи нафакат ссудага олинган суммани балки Маолум қушимчаси билан қайтаради ёки у ссуда процентини туловчи ҳисобланади.
5. Карз олувчи ҳамиша кредиторга буйсунади, кредитор эса ҳамиша унга уз шартларини утқозишга ҳаракат қилади.

Кредитор билан карз олувчи орасидаги муносабатлар, уларнинг узаро бир-бири билан алоқаси ҳақиқатда такрор ишлаб чиқариш ички обьекти уртасидаги муносабатдир.

Бу муносабатлар, биринчидан уларнинг ҳар бири мустакил ҳуқуқий шахс эканлигини, иккинчидан, уларнинг бир-бири олдида мулкӣ жавобгар эканлигини ва учунчидан, узаро бир-биридан иқтисодӣ манфаатдор бўлган субъектлар эканлигини ифодалайди.

Шуни такидалаш лозимки, ҳар қандай ссуда олишни хоҳловчи карз олувчи бўла олмайди. Карз олувчи нафакат ҳуқуқӣ ва жисмонӣ шахс бўлиши. Балки олинган кредитни қайтаришни гарантияловчи тегишли мол-мулкка ҳам эга бўлиши лозим.

1.4. Кредит ҳаракатини босқичлари:

Кредитнинг хусусияти нафакат уни таркиби билан билки уни ҳаракатини босқичари билан ҳам ҳарактрланади.

Ссуда қийматини ҳаракатини қуйидагича ифодалаш мумкин

$$K_{\text{ж}} - K_{\text{ко}} - K_{\text{и}} \dots P_{\text{б}} \dots K_{\text{к}} - K_{\text{кко}}$$

$K_{\text{ж}}$ – кредитни жойлаштирилиши

$K_{\text{ко}}$ – кредитни карз олувчи томонидан олиними.

$K_{\text{и}}$ – кредитни ишлатилиши

$P_{\text{б}}$ – Республикани бушаши

$K_{\text{к}}$ – кредитни кайтариш

$K_{\text{кко}}$ – кредит шаклида жойлаштирилган маблаъларни кредитор томонидан кайтариб олиними.

Кредитни жойлаштириш аалиетда муҳим урин тутати. Кредитор уз маблаъларини қушимча ресурсларга эҳтиёжи бўлган ҳар қандай ҳуқуқий ва жисмоний шахсларга осик қуллик билан тарқатиб бермайти. Бунда ҳар бир ҳолатда кредитор кредит маблаъларидан рационал ва самарали фойдаланиш ҳамда бу маблаъларни кайтарилишига қанолат борилини эҳтиборга олади.

Кредитни карз олувчи томонидан олиними унга вақтинча қул маблаълари бўлган вақтинча эҳтиёжини қондириш имқониятини беради. Кредит қийматида карз олувчи эғалиғига утиши унга кредит истемол қийматини амалга ошириш имқоничтини беради. Бунга эса кредитдан фойдаланиш натижасида эришилади. Кредитни ишлатилиш йуналиши карз олувчини уз олдиға қуйган мақсадлари билан белгиланади.

1.5. Кредит ресурсларини бушатилиши карз олувчи ҳужалиғида қийматлар доиравий айланишини тугашини ҳарактерлайди. Бу фаза кейинги кредитни кайтариш босқичи учун моддий асос яратади. Кредитни кайтариш босқичи карз олувчи томонидан вақтинчи карзға олинган қийматларни кредиторга утишини ҳарактерлайди, яони карз олувчи ҳужалиғида вақтинча «Маолум иш бажарган қиймат узини вақтинчалик эғасидан кредиторга қайти утади». Кредитни кайтарилиши реал ёки формал бўлиши мумкин. Агар кредит ресурслар – бу ресурсларни ҳужалик фаолиятида бушатилиши натижасида қайтарилса бунга кредитни реал қайтарилиши дейилади.

Агар кредит ресурслари – бу ресурсларҳужалик фаолиятидан бушамаган ҳолатда, бошқа манбалар ҳисобидан қайтарилса, бу кредитни формал қайтарилиши дейилади. Кредитни формал қайтарилиши кредит ресурсларидан самарасиз фойдаланилганлигини ифодалайди.

Кредит ҳаракатини тугалловчи босқич – кредит шаклида жойлаштирилган маблаъларни кредитор томонидан қайтариб олиними. Бу босқич вақт жиҳатдан кредитни қайтариш билан бир ҳил бўлиши мумкин. Кредит 4 ҳил вазифани адо этади.

Биринчидан, қулға тенглаштирилган тулов воситаларини (масалан вексел, чек сиртификат ва ҳ.к) эзаға чиқариб, уларни ҳужалиик обаротига жалб қилади.

Иккинчидан, у буш қул маблаъларини ҳаракатдаги, ишдаги капиталға айлантириб қулни топади деган қонидани амалга оширади.

Учинчидан, карз бериш оркали пул маблаъларини турли тармоқлар уртасида қайта тақсимлаш билан ишлаб чиқариш ресурсларининг қучиб туришини таоминлаш.

Туртинчидан, карз бериш, карзни ундириш воситалари оркали иқтисодий ўсишни рағбатлантириш.

Кредит ва ундан фойдаланиш натижасида турли натижаларга эришилади. Бу натижалар салбий ёки ижобий бўлиши мумкин.

Ижобий натижалар деганда кредитдан самарали фойдаланиш натижасида қулга киритилган ютуқлар тушунилади. Масалан Андижонни Асака шаҳрида асосан банк кредити ҳисобидан қурилган янги автомобил заводи республиканинг енгил автомобилларга бўлган эҳтиёжини Маолум даражада қондиришади ва жаҳон бозорида муносиб урин эгалласа бу кредитнинг ижобий ютуғи (роли) ҳисобланади.

Кредитни салбий роли асосан қуйидаги икки ҳолатда намоён бўлади.

1. Кредит х/х га турли йўллар билан асоссиз равишда қўп берилса ва оқибатда пул массаси қўпайиб, миллий пул қадри соғираса.
2. Агар олинган халқаро кредитлардан самарали фойдаланилмаса ва мамлакат ўзининг бошқа даромад манбалари масалан олтинни сотиш ҳисобидан кредитни қайтарса.

Кредитнинг бошқа иқтисодий категория сифатида бошқа иқтисодий категориялар, жумладан, пул, молия, баҳо, ҳужалиқ ҳисоби билан ўзвий алоқада бўлади. Бунга асосий сабаблар:

Биринчидан, бу категориялар умумий асосга эгадир, яъни қийматнинг ҳаракати билан боғлиқдир. Шунинг учун бу категориялар қиймат категориялари деб ҳам юритилади.

Иккинчидан, бу қиймат категорияларининг ўзаро боғлиқлигига сабаб, улар ҳаракат қиладиган тоқроқ ишлаб чиқариш жараёнининг ягоналигидир. Чунки ишлаб чиқариш, тақсимот, айрибошлаш ва ишхўмол жараёнини бири-бири билан боғлиқдир, шунинг учун бу босқичларга ҳос бўлган иқтисодий категориялар ҳам умумий боғлиқликка эга бўлади.

Учунчидан, бу иқтисодий категориялар ягона иқтисодий асосга эгадир, яъни улар бозор муносабатлари доирасида амал қиладилар ва бозор иқтисодиёти қонунларига бўйсундилар.

Шу билан бирга билан иқтисодий категориялар мазмунан бир-биридан фарқ қилиб, турли иқтисодий муносабатларни ифода қиладилар. Кредит ва пул. Кредит қўп ҳолларда пул шаклида берилсада, кредит ва пул мазмунан бир-биридан фарқ қиладилар. Кредит тақидлаганимиздек субъектлар уртасидаги ўзига ҳос муносабат шаклидир. Бу категориялар уртасидаги ҳусусият энг аввало иштроқчиларнинг тарқиб билан боғлиқ. Бизга Маолумки пул умумий эквивалент сифатида сотувчи ва харидор уртасидаги муносабатлар натижасида юзага қелди. Бунда қиймат ҳамиша ҳаракатда бўлади, товар сотувчидан харидорга ўтади, пул эса харидордан сотувчига ўтади.

Кредит муносабатларида эса қредитор ва карз олувчи иштроқ этади. Лекин бунда қиймат қарама-қарши ҳаракатда бўлмайди, яъни қредитор берган

пулни карз олувчи Маолум муддат утгандан сунггина кайтаради. Кредит ва пул уртасидаги муҳим фарклардан бири уларнинг ҳаракат шаклидир. Чунки кредит нафақат пул шаклида балки бошқа хилма-хил товарлар шаклида ҳам амал қилиши мумкин.

Кредит ва молия. Бу иқтисодий категорияларузaro бир-биридан иқтисодий муносабатларнинг субоектлари билан фарк қилади. Агар молия маблаълари туловчилар билан уни олувчилар уртасидаги муносабатларни ифодаласа, кредит эса кредитор билан карз олувчи уртасидаги муносабатларни ифодалайди. Бунда ташқари кредит ва молиякиймат категориялар сифатида уз манбаларига кура ҳам фарк қилади.

Агар кредит маблаъларининг манбаҳси вақтинча буш турган ва уз навбатида карзга олинган маблаълардан ташкил булса, молия маблаълари эса вақтинча буш маблаълар ва уларнинг ишлатилиши билан боълик булмайди масалан: давлат бюджетига солиқ туловчилар бу маблаълар уз хужаликлари учун керак булган тақдирда ҳам солиқ тулашга мажбурдирлар.

Кредит муносабатларида берилаётган маблаъларнинг эгаси узгармайди, яъни кредитор мулкдор сифатида сакланиб қолди. Лекин молия муносабатларида берилаётган маблаъларнинг эгаси узгаради, яъни энди бу маблаълар давлатнинг мулки ҳисобланади.

Кредит ва молия бир-биридан уз ҳаракат босқичлари билан ҳам фарк қилади. Агар молиянинг ҳаракат босқичи турли фондларни (марказлашган ва марказлашмаган) ташкил этишдан бошланса, кредит ҳаракати маблаъларни бошқаларга карз беришдан бошланади. Чунки кредит муносабатларида маблаъларнинг қупланиши ҳали кредит була олмайди.

Кредитнинг муҳим фаркларидан бири уни қайтариб беришнинг шартлилигидир. Бу хусусият кредитнинг ҳамма шакллариға хосдир.

Кредит ва молия юқорида таҳкидлангандек бир-биридан фарк қилсада, шу билан бирға иккиси ҳам халқ хужалиғи корхоналарининг ишлаб чиқариш фондларини вужудға келтиришнинг ишлаб чиқариш фондларини вужудға келтиришнинг манбаҳлари булиб хизмат қилади ва ишлаб чиқариш самарадорлиғини ошириш воситаси сифатида фойдаланилади.

Кредит ва баҳо. Бизға маолумки баҳо – бу қийматнинг пулда ифодаланишидир. Лекин кредит – қийматнинг ҳаракат шаклидир. Шу билан бирға баҳо – қийматнинг ифодаси сифатида кредит ҳажмини ҳисоблашда муҳим урин тутати.

Кредитни асосини ссуда фонди ташкилэтади. бошқача айтганда кредит бу ссуда фондининг ҳаракат шаклидир. Ссуда фонди бу жамиятдаги карзға берилувчи қийматнинг мақсадға йуналтирилган ҳаракат борасида юзаға келадига ишлаб чиқариш муносабатларининг мажмуасини ҳарактерлайди.

Ссуда фондининг мазмуни унинг қуйидаги белгилари билан ҳарактерланади:

1. Ссуда фонди аввало мулкый муносабатларни ифодалайди. Чунки у уз ҳаракатида доимо усиб боради ва уз эгасига даромад келтиради. Лекин у шу билан бирға умуммиллий, ижтимоий бойликни қупайтиришни моддий

асосларни яратиши оркали ижтимоий манфаатларга ҳам хизмат килади. Кредит муносабатлари турли тармоқлардаги турли мулкчиликка асосланган корхона ва ташкилотларни, шунингдек давлат ва аҳолини камраб олади. Шу сабабли ссуда фонди унинг таркиб топиши ва ишлатилиши борасида юзага келадиган хилма-хил муносабатларни характерлайди.

2. Ссуда фонди мақсадга йуналтирилганлик характерига эга булади. Бу мақсадга йуналтирилган бозор механизми ссуда фонди маблаъларини жамият эҳтиёжлари мавжуд булган соҳаларга йуналтиради.
3. Ссуда фондининг муҳим белгиларидан бири унинг пул шаклида мавжуд булишидир. Бошқача айтганда кредит моддий қийматликларнинг пул шаклидаги характеридир.
4. Ссуда фонди моддий жараёнларга боғлиқ булганлиги сабабли, у жамият ҳужалиги ресурслари билан ҳам узвий боғлиқдир. Бошқача айтганда ссуда фонди жамият жами ресурсларининг бир қисми ёки жамият иқтисодий потенциалининг элементи ҳисобланади.
5. Ссуда фондининг эгаси энг аввало кредит муассаси ҳисобланади, энг аввало банклар, кредиторлар ва қарз олувчилар сифатида ссуд фондининг энг йирик эгалари ҳисобланади шу билан бирга банклардан ташқари такрор ишлаб чиқариш жараёнинг бошқа субъектлари, жумладан, ҳужалиқ ташкилотлари, аҳоли ҳамда акционерлик, кооператив асосида ташкил этган ссуда фондаларига эгалик қилиши мумкин.
6. Ссуда фонди ҳудудий тарқалган булади. Масалан: кредит масалаларида ссуда фонди марказий бўлимда ёки унинг жойларидаги бўлимларига жойлаштирилиши мумкин.
7. Ссуда фонди бу йиғилган қийматларнинг қотиб қолган массаси эмас, балки уларнинг характеридир.

Бозор Иқтисодиёти шароитида корхоналар тула ҳужалиқ ҳисобига ўтиши муносабати билан, ҳамда мавжуд иқтисодий рақобат курашининг таосири остида ерга ишлаб чиқаришга замонавий техника ва технологияни жорий этишни талаб этади. Бу эса корхоналарнинг қушимча пул маблаъларига булган талабни оширади. Бу маблаъларига булган қушимча эҳтиёжлар асосан кредит муносабатлар доирасида қондирилади.

Кредит муносабатлар деб ссуда фоизини ҳосил қилиш ва ундан фойдаланиш вақтида, яъни маблаъларни жамъариш уларни қайтариш ҳамда фоиз тулаш шарти билан Маолум муддатга бериш вақтида жамият, меҳнат коллективини ва алоҳида граждандар уртасида вужудга келадиган иқтисодий муносабатларга айтилади.

Кредит муносабатлари жуда турли туман бўлиб, кенг таосир доирасига эгадир. Улар банклар билан турли корхоналар, меҳнатқашлар ҳамда чет мамлакатлари ва уларни банклар уртасидаги муносабатларни ўз ичга олади. Кредитни қуйидаги асосий шакллар мавжуддир:

1. Тижорат кредити.
2. Банк кредити.

3. Истхемолчилар кредити.
4. Халкаро кредит.
5. Давлат кредити.

Тижорат кредити - бу сотувчиларнинг харидорга тавор шаклида берадиган кредитидир.

Бунда таворлар Маолум муддатда пулини тулаш шarti билан насияга берилади.

Тижорат кредити олувчилар унинг эгасига вексел (карзини мажбурятномаси) ни беради.

Насияга олиш оркали берилган карз йииндиси таворнинг эл катори нархи ва микдорига боълик булади. Масалан: 1000 метр духоба гесилга хар бир метр 2 доллардан берилади. Бундан духоба эгасига харидорга берган карзи 2000 долларни ташкил этади. Тижорат кредитида фоиз насияга сотилган духоба нархига устама шаклини олади шу сабабли духоба насия катори нархдан юкори нахтда берилади. Масалан: духоба наkd пулга хар бир метри 2 доллардан сотилса насияга 2.5 доллардан берилади. Мана шу 0.5 доллар устама фоиз булади.

Бизнинг мисолимизда 1000 метр духоба устама 500 долларни ташкил этади.

$$(1000 \cdot 2.5 = 2500; 2500 \cdot 2000 = 500)$$

Бевосита кредитнинг оммавий курунишларидан бири киммат бахо таварни (автомашина, уй, теливизор, компьютер, яхта, видеомагнитофон в.х) ахолига насияга сотишдир. Бундай кредит товарларни булгуси даромад хисобига сотиш учун кулланилади. У туйинган таварлар етарлар, бинобарин такчиллик йук бозор кулланилади. Кредитнинг бу тури хозирги шароитда Япония ва Францияда кенг таркалгандир.

Бозор Иктисодиёти шароитида мамлакатимиздаги корхона, хужалик мустакиллигини мустахкамланиши хамда ишлаб чикариш воситаларининг улгуржи савдосига муносабати билан тижорат кредитидан фойдаланиш имконяти туъилади. Бундай шароитда корхонада етишмаган маблаъларига факат банк кредитлари балки мол етказиб берувчи корхона маблаълари (тавор шаклида) хисобига хам тулдирилиши мумкин.

Тижорат кредити беришнинг асосан 5 та усули мавжуд:

1. Вексел усули.
2. Очик счёт оркали бериш.
3. Туловни Маолум белгиланган муддатда амалга оширган шароитда чегирма бериш.
4. Мавсумий кредит.
5. Консигнация.

Вексел усулида тавар етказиб берилгандан сунг сотувчи харидорга траттани такдим этади, харидор уз навбатида акцентлайди яони траттада курсатилган йииндини уз вактида тулашга розилик беради. Очик счёт оркали тижорат кредитини беришни мазмуни шундайки харидор таворга бюртма бериши биланок, у юклаб жунатилади.

Тулов эса урнатилган муддатларда вакти-вакти билан амалга оширилиб борилади. Бунда харидор хар гал тавар олишда кредитга расмийлаштириб утирмайди яони кредитга мурожат килмайди. Чегирма бериш усулида агар харидор тулов хужжатлари ёзилгандан сунг, шартномада келишилган Маолум давр ичида туловни амалга оширса тулов йиьиндисидан чегирма берилади. Агар ушбу давр ичида туловни тулай олмаса унда туловни белгиланган муддатда тулик амалга оширади.

Мавсумий кредит - одатда уйинчоклар, сувенирлар, ва бошка кен истемол молларини сотишда кенг кулланилади.

Масалан чакана савдо ташкилотлари йил давомида арча уйинчокларини сотиб оладилар ва шу йул билан катта уйинчоклар учун захира туплайдилар. Уйинчоклар хакини янги йил байрами уткандан сунг тулайдилар. Ишлаб чикарувчилар учун бундай усулнинг кулайлиги шундаки уйинчокларни омборда саклаш харажатидан холис булади.

Консигнация - бу шундай усулки бунда сотиб олувчилар товарларни мажбурятсиз сотиб оладилар, яони товар сотилгандан сунг пули туланади. Агар товар сотилмай колса унда у эгасига кайтариб берилади.

Банк кредити - кредит муносабатларни асосий етакчиси ва устун формаси сифатида майдонга чикади. У киска муддатни Урта муддатли ва узок муддатли булади.

Банк кредити куйидаги асосий йуналишларда харакатланиши мумкин.

- 1) Корхоналарни жорий фаолиятини кредитлаш.
- 2) Корхоналарни инвестицион фаолиятини кредитлаш.
- 3) Хусусий шахсларни кредитлаш, (истемолчи кредити бериш, кредит карточкалари эгаларини кредитлаш, уй жой курилиши учун кредитлар бериш).

Банклар ва бошка кредит ташкилотлари пулни унинг сохибларига фоиз тулаш шarti билан уз кулида жамлайдилар ва уз номидан карзга бериб фоиз оладилар. Бунда 3 та субоект 1) пул эгаси. 2) кредит ташкилоти 3) карз олувчилар, кредит алокаси пайдо булади. Банклар карзни ишончли, пулни самарали ишлатишга кодир хужалик субектига карз берадилар. Улар уз навбатида бу пулни инвестиция учун сарфлаб иктисодиётни устиришга эришадилар. Банк ишончли мижозларни танлаган холда, карзни учун мол-мулки ёхуд бошка бойлиги гаровга куйилган шароитдагина берилади.

Масалан, банк фермерга 15000 доллар карз берса унинг гаровга куйилган мулки киймати шу йиьиндидан кам булмайди.

1.3.Тижорат банклари тадбиркорлар учун фирмаларга карз берса истемолчи товар сотиб олиш учун карз беради. Бунинг натижасида истемолчи кредити пайдо булади. Масалан: АКШ да банклар истемолчиларга кредит карточкалари беради, уларни нархи 2500 долларга кадар товарлар харид этилади харид пули банклар магазинларга берган счетга караб туланади. Банк оркали кредитлаштиришнинг куйдагича асосий шакллари мавжуд.

1. **Форфейтинг** - бу ташки савдони векселни сотиб олиш оркали молиялаштиришдир. Бунда векселни сотиб олувчи туловчининг тулай олмаслик хавфхатарини тулик уз зиммасига олади. Масалан, тижорат банки уз мижози булган тавор сотувчи векселни сотиб олади. Тулов муддати келган сотувчи векселда курсатилган йиъиндини тулай олмайди. Бунда банк векселни сотган корхонага уз этирозини билдира олмайди. Чунки вексел форфейтинг шаклида тулик сотиб олинган эди.

2. **Контокоррент кредити** - банкнинг уз мижозига берадиган кредити булиб, бу кредит мижознинг эхтиёжига караб турли хажмда, аммо шартномада курсатилган максимал йиъиндидан ошиб кетмаган холда берилиши мумкин. Контокоррент кредити мижозга турли шаклларда накд пул шаклида, пул утказмалар шаклида, векселларни тулаш яони кимматбахо коъозлар сотиб олиш ва бошка шаклларда берилади.

3. **Хисобли кредит** - векселни тижорат банкига сотиш йули билан олинадиган кредит хисобли кредит дейилади. Векселни сотиб олиш бахоси векселда курсатилган, йиъиндидан фоизларни, комисион тулувларининг айириб ташлаш йули билан аникланади.

Вексел банк номига махсус ёзув индоссаминт оркали утказилади шу билан вексел буйича мавжуд барча хукуklar банкка утади. Мазмунига кура бу кредит операциясидир. Чунки тижорат банки векселни эгасига векселда курсатилган муддатга кредит беради.

4. **Ломбардли кредит** - кимматбахо осон ва тез сотиш мумкин булган буюмларни гаровга олиб кредит беришдир. Ломбардли кредит киска муддатли, микдори катий белгиланган ссуда хисобланади. Ломбардли кредит берилаётганда гаровга куйилган мол-мулк тулик бахоланмайди. Ломбардли кредит муомала сохасини киска муддатли кредитларлашда кенг кулланилади. Купинча овердрафт ёки мавсимий кредитлаш шаклида ишлатилади.

5. **Аваль кредити** - бунда банк мижозининг мажбуряти учун жавобгарликни уз зиммасига олади. Авалх кредитини олган мижоз туловни амалга ошира олмай колса банк кафолатдор шахс сифатида туловни амалга оширади. Авалх кредити узок ва киска муддатли булиши мумкин. Акцентли кредит - бу кредитни шундай шаклидиркибунда банк унга мижоз тамонидан куйилган утказилувчан векселни Маолум шарт билан атцеплайди. Бу шартга биноан мижоз векселни коплаш йиъиндисини векселда курсатилган тулов муддати тугагунга кадар банкка утказиш керак. Банк эса бу шарт асосида векселни акцентласагина бу кредитни акцентли кредит дейиш мумкин.

6. **Рамбурсли кредит** - деганда акредитивни акцентли кредит билан уйгунлашивуга айтилади. Экспортёр хужжатларни банка топширган пайтда товарлар киймати урнига пул эмас балки банк акцентини олади ва

экспортер ушбу банк акцентини тулов муддати келгунга қадар сақлаб туриши мумкин ёки банка Маолум дисконт билан топшириши мумкин.

Банк акцепти - импортер банки тамонидан улардан векселни акцепт ланишига айтилади. Кредит ёят имтиёзли булади унинг фоизи бошқага қарз фоизидан кам булади ҳатто фоизсиз ҳам бўлиши мумкин. Талабалар уқиш ҳақини тулашлари учун махсус қарз берилади. Бу қарз учун фоиз энг қўп бўлганда 8% белгиланади қарз йилига 2500 доллар охириги курсда эса 5000 доллар миқдорида берилади. Бундай қарзни талаба уқилини тугатиб қўл топғач узади.

7. Истемолчи кредити аҳолини истемол эҳтиёжларини қондиришга муважжалланган, у товар ва қўл шаклида бўлиши мумкин ҳусусан яққа тартибда уй-жой қўриш мақсадларига бериладиган узок муддатли кредитлар қўл шаклидаги истемолчи кредитдир.

8. Давлат кредити узига ҳос кредит муносабатларининг йиғиндисидан иборат бўлиб, булда қарз олувчи сифатида давлат ва унинг органлари майдонга чиқади. Кредитор сифатида эса жисмоний ва ҳуқуқий шахслар майдонга чиқади. Давлат кредити шароитида қандам-қандам ҳолларда қарз бериувчилар банклар булади. Давлат қарзни турли шаклда, энг аввал давлат заёмлари шаклида олади. Заём давлатнинг қарздорлик гувоҳномаси бўлиб, у қарзни вақти келганда қайтариб олиш ва фоиз тулашни қўғолатлайди. Заёмларни марказий ва маҳаллий ҳокимиятлар қўқаради. Заёмлар қарз ҳақи тулаш жаҳатидан фоиз туламайдиган ютуқ қўқадиган ҳам фоиз бермайдиган ва барзан фоизсиз булади.

1.4.Кредит муносабатларида давлат қўқат қарздор вазифасини утамай, қарз бериувчи ролини ҳам бажаради. Давлат уз маблаъларини ҳисобига банқда қарз фондини ташкил этади ҳазинадан қарз ҳам беради. Ҳазина қарзи давлат бюджетидан қўғона, фирма ва ташкилотларга уларни молиявий санақияси соғламлаштириш учун сарфланади. Мазкур қарз ҳам Маолум муддатга, қайтариб бери ва фоиз тулаш шарти билан берилади. Аммо фоиз ёят имтиёзли булади ва даромад олишни қўзламайди. Давлат уз қарзидан воз қўқилиши мумкин.

9. Халқаро кредит - узига ҳос кредит муносабатларининг йиғиндисидан иборат бўлиб, бунда бир мамлақатдан товар ёки қўл ресурслари бошқа бир мамлақат тамонидан ижтимоий иқтисодий ривожланишни тезлаштириш халқаро меҳнат тақсимотини қўқурлаштириш, ишлаб қўқаришни жаҳондаги фан-техника ютуқлари асосида ташкил этиш мақсадида ишлатилади. Бунда кредит муносабатларни сбеқтлари сифатида давлат, банклар, халқаро валюта-кредит ташкилотлари ва алоҳида ҳуқуқий шахслар майдонга чиқади.

Халқаро кредитлар асосий шакллари сифатида Фирмавий кредит, акцентли кредит, акцентли рақбурсли кредитидларни айтиш мумкин.

10. Фирмавий кредит - бу бир мамлақат фирмаси тамонидан иккинчи мамлақатдаги фирмага берилган кредитдир. Унинг энг қўп

таркалган тури - бу экспортнинг импортёрга товарларни тулов муддатини кечиктириш асосида сотишга асосланган кредитдир.

11. **Акцептли кредит** - бу йирик банк тамонидан тартталарни акцепт лаш шаклида бериладиган кредитдир. Агар экспорт килувчи импорт килувчининг туловга қобилиятдан шубҳа қилса ёки тулов йиғиндисини тезда хоҳласа, ушбу кредитдан фойдаланилади.

12. **Акцептли - рамбурсли кредит**нинг маноси шундаки, экспорт килувчининг векесили мамлакат банки тамонидан акцентланади ва импортёр векселда курсатилган йиғиндини акцентланган банка утказди.

Ўзбекистон Республикаси шароитида банк томонидан мижозларга бериш алоҳида ссуда ҳисобларидан, контаккоррент ҳисобидан ва овердрафт ҳисобидан амалга оширилиши мумкин ҳисоб кредитнинг мақсади ва мазмунига мувофиқ очилади. Кредит берилганда мижоздан муддатли мажбуриятнома олиниб (қорхона раҳбари ва бош бухгалтери имзолари ва қорхона муҳри билан) унда кредит қайтарилиши лозим бўлган муддатга қорхона банкидаги узининг тегишли ҳисобидан белгиланган суммани сузсиз талаб бериши мажбурияти расмийлаштирилган бўлади. Муддатли мажбуриятнома банкда балансдан ташқари 91809 ҳисобига қирим қилинади. Кредитни қайтариш муддати етиб қелганда қарз олувчи ҳисобида кредитни қайтариш учун маблаъ бўлмаса, кредит муддати ўтган кредитлар ҳисобига ўтказилади. Кредит бўйича муддатли мажбуриятнома 2-қартотекага олинади ва қалендар навбат тартибида туланиши лозим.

Моддий таоминлаганлиги талаб этилмасдан берилган кредит ишонч кредити ёки бланк кредити деб қурилади. Бундай кредит берилиши банк ун қатта таваққуллиқни қилдиради ва шунинг учун у туловга лаекатлилигига ҳеч қандай шубҳа бўлмаган ва банк билан мунтазам алоқадаги ҳужалиқ қуриш субектларига берилиши мумкин. **Ишонч кредити** қарз олувчи томонидан тақдим этилган илтимоснома ва аризага мувофиқ кредит қамитети қарори билан берилиб, тегишли равишда кредит шартномаси тузилади (қаров ёки қафолат талаб этилмайди). Қарз олувчи кредитни ўз муддатида қайтариш ҳақида банкка муддатли мажбуриятнома топширади.

Алоҳида ссуда ҳисоби орқали кредитлаш «кредит қияси» очмасдан ва кредит қияси очган ҳолда амалга оширилиши мумкин. Кредит қарз олувчининг асосий қаолияти билан бошлиқ товар моддий бойлиқлар, бақарилган ишлар ва қизматлар учун ҳақ тулашга 30 қундан ортиқ бўлмаган муддатга акредитивлар очишга берилиши мумкин.

«Кредит қияси» очмасдан кредит берилганда банк алоҳида ссуда ҳисоби орқали бир қарталиқ кредитлар беради. Қар бир кредит бўйича ал

Алоҳида ҳужжатлар қакети қоидага мувофиқ расмийлаштирилади. қар бир кредит учун кредит қамитетининг алоҳида ҳулосалари қарур бўлади. Кредит қияси очилган ҳолда кредит бериш бериладиган кредит энг юқори суммасини (кредит қияси) олдиндан. Кредит қакети ҳужжатлари манашу суммага расмийлаштирилади. Кредит қияси бўйича кредит одатда, қишлоқ

хужалик махсулотини кайта ишловчи, тайерловчи, савдо ва таоминот ташкилотларига улар баркарор молиявий ахволига эга булганда булади.

Очилган кредит линияси суммасига банкдан карз олувчи олдиндан гарантияли мажбуриятномаси расмийлаштирилади. У икки нусхада тузилиб, бир нусхаси банк бухгалтериясида 91809 хисобда хисобга оlinиб, иккинчи нусхаси карз олувчига юритилган йигма жилдда сакланади.

Кредит линияси очилиши банк томонидан карз олувчига банк вакиллик хисоби ахволидан катий назар кредит шартномасида кайд этилган сумма доирасида ва муддатда кредит бериш мажбурияти оlinганлигини билдиради. Кредит линияси очилган иш билан банк унинг жами суммасига нисбатан ишлатилиши даражасидан катий назар фоиз хисоблаш ҳукукига эга булади ва бу кредит шартномасида кайд этилади.

Алоҳида ссуда хисоби буйича берилган кредитларнинг кайтарилиши кредит шартномасида курсатилган муддатларда амалга оширилади.

1.6.-1.7. Кредит шартномасида кредитни кайтаришнинг қуйидаги усуллари белгиланиши мумкин.

1. Карз олувчининг хисоб-китоб хисобидан муддати етиб келган карзларни муддатли мажбуриятномаларга биноан ундириб олиш.
2. Муддатдан аввал карзларнинг уз хисоб-китоб хисобидан тулов топширикномаси билан ссуда хисобига маблаънинг утказилиши оркали.
3. Карздор товар-моддий бойликлар ва хизматлар учун оlinган векселларни банкда хисобга олиш оркали.
4. Каздор банкка топширган гарантия, кафилик ёки гаров буйича ҳукукларни амалга ошириш.

Овердрафтда банк мижозга унинг хисоб китоб-хисобида киска даврда дебет колдик булишига рухсат беради. Овердрафтан фойдаланиш ҳукуки банкнинг ишончли мижозларига берилади ва бу овердрафт буйича кредит шартномаси тузиб расмийлаштирилади. Шартномада берилиши мумкин булган кредит суммаси курсатилган булади.

Кредит бериш карздор асосий фаолияти билан боълик товар моддий бойликлар ва хизматлар учун пул хисоб-китоб ҳужжатларини овердрафт хисобидан тулаб бериш йули билан амалга оширилади.

Карздорнинг овердрафт хисобига туланаётган барча суммалар карзни кайтаришга йуналтирилади. Шунинг учун овердрафт хисобиданги дебет колдиги (карз суммаси) маблаъ тушишига мувофик холда узгариб туради.

Карздор ҳар оlinнинг охрида овердрафт хисобида кредит колдикни таомин этиши лозим. Агар овердрафт хисобда ой охрида дебет колдик ҳосил булса, у карздорнинг банкдаги депозит хисобидаги колдикдан ортиб кетмаслиги керак. Депозит хисобда колдик булмаганда овердрафт хисобда ой охрида кредит колдик таомин этилмаса, ундаги дебит колдик тугатилгунча кадар кредит бериш тухтатилади.

Назорат учун саволлар.

1. Кредит нима?
2. Кредит объекти нима ?
3. Кредит кандай вазифаларни бажаради?
4. Ссуда фонди кандай ташкил килинади?
5. Кредитни харакат боскичларини изохланг?
6. Кредит мохияти нимада?
7. Кредит субъекти нима?
8. Ссуда фоизи нима?
9. Кредит фоизи кандай ҳисобланади?

3-Маъруза: Молия ва молия тизими:

Режа:

- 3.1.Молиянинг мохияти объектив зарурлиги.
- 3.2.Молиянинг функциялари.
- 3.3.Молиянинг бошқа иктисодий киймат категориялари билан узаро боғлиқлиги
- 3.4.Молия ҳақида иктисодчи олимларнинг фикрлари.
- 3.5. Молия тизимининг бугинлари.
- 3.6. Молия тизимининг тузилиш тамойиллари. Молия тизимининг бугинлари.
- 3.7. Молия тизимининг тузилиш тамойиллари.
- 3.8. Давлат молиясининг мохияти ва бугинлари.

Адабиётлар:1,4,6,11,12,23,24

Таянч сўзлар: Молия, категория иктисодий конунлар, баҳо, иш хаки, кредит функция, таксимлаш, назорат, хужалик ҳисоби, базис.

Молия тизимининг ҳар хил бугини уз урнида ички тузилмавий таркибидан келиб чикиб, бугин остилари (подзвено)га булинади. Масалан, тижорат асосида фаолият курсатаётган корхоналар тармок йуналишлари буйича-саноат, кишлок хужалиги, савдо, транспорт молиясига булинса, мулк шаклидан келиб чикиб – давлат корхоналари, кооператив, хиссдорлик, хусусий ва кушма корхоналар молиясига бўлинади.

Сугурта муассасалари молияси соҳасидаги бугинлар сугурта тармоқларини белгилаб бериб, у сугурта турларига қараб булинади. Масалан, шахсий сугурта тармоғида: аралаш сугурта, сугурта, никоҳни сугурталаш, фарзандларни сугурталаш, бахтсиз ходисалардан сугурталаш ва х.к.

Давлат молиясидаги бугинларни гуруҳлаш бевосита давлатнинг бошқарув тизимидан келиб чиқади. Масалан, маҳаллий бошқарув, республика бошқаруви ёки маҳаллий бюджетлар, давлат бюджети ва шу қабилар.

Молиявий муносабатларнинг молиявий соҳа ва бугинларга бўлиниши, уз урнида ҳар бир соҳа, бугин ва бугин остиларининг узига хос молиявий механизмда жиқслашишини такозо этади. Булар:

- хужалик субъектларининг молия механизми

- сугурта ташкилотларининг молия механизми
- давлат молиясининг молия механизми.

Уз навбатида, ҳар бир соҳа алоҳида тузилмавий бугинларни узида гавдалантиради. Масалан, давлат молиясининг механизми бюджет ва нобюджет фондлар механизмига булинади. Худудий булинишдан келиб чиққан ҳолда, республика молия механизми – вилоят молия механизми ва туман молия механизмидан таркиб топади.

Молиявий механизмнинг ҳар бир соҳа ва бугинлари бир бутун яхлитликнинг таркибий қисми ҳисобланади. Улар бир-бирини тулдириб туради. Шунга қарамадан, ҳар бир соҳа ва бугин нисбатан мустақил фаолият юргизади.

Молия механизмининг соҳа ва бугинларида алоҳида элементларнинг мураккаблиги ажралиб туради. Масалан, бюджет механизми турли хил қуринишдаги солиқлар, маблағлардан ранг-баранг йуналишларда фойдаланишнинг мавжудлиги ва молиялаштириш усуллари билан характерланиб турса, корхона ва ташкилотларда пул жамғармаларининг шакллари, фойданинг тақсимланиши, фондларнинг шаклланиши ва фойдаланиши уртасидаги муносабатлар аниқланади. Сугурта ташкилотларида резерв фондлар тизими кенг ривожланган.

Ҳозирги шароитда жамият ҳаётининг барча соҳалари тубдан узгараётган бир даврда, уз вақтида қонунчиликдаги муаммоларни бартараф этишни таъминлаш муҳим аҳамият касб этади. Қонунчиликнинг қониктирилмаган ҳолати тадбиркорлик ташаббусини сусайтиради ва ижтимоий ривожланишни тухтатади. Ҳуқуқий тартибга солишдаги қелишмовчиликлар иқтисодда самарасиз харажатларни ошириб, салбий ижтимоий ва маънавий қашшоқликни олиб қелиши мумкин.

Давлат молия механизмини шакллантиришда у ёки бу даврдаги молиявий сиёсат талабларига тулақонли жавоб беришни таъминлашга ҳаракат қилади. Бу, уз урнида молиявий сиёсат олдида қуйлган мақсад ва унга эришиш учун амалга ошириш лозим бўлган вазифаларни уз вақтида бажарилишига қафолат бўлади.

Республикаимиз мустақилликка эришган пайтдан давлатимиз раҳбарияти молиявий сиёсат йуналишини халқнинг турмуш фаровонлигини оширишга, мулкчиликнинг турли хилларини шакллантиришга, бюджет қамомadini жаҳон андозасига мос қелтириш учун қулай шарт-шароитлар яратишга даъват этиб қелмоқда. Шу маънода, ҳар бир молия йилида реал вазиятдан ва иқтисодий имқониятдан қелиб чиқиб, мамлакат миқёсида йиллик молиявий сиёсат дастурлари қабул қилинмоқда.

Иқтисодиётни эркинлаштириш шароитида маҳаллий ҳукумат ва бошқарув органларини жавобгарлиги билан бирга, уларнинг манфаатдорлигини ошириш мақсадида, маҳаллий бюджетлар ихтиёрида қуйидаги умумдавлат солиқлари ва йигимларини тулалигича қолдириш қўзда тутилган:

- а) сув ресурсларидан фойдаланганлик учун солиқ;
- б) экология солиғи;
- в) юридик мақомга эга бўлмасдан тадбиркорлик фаолияти билан шугулланаётган шахслардан олинadиган даромад солиғи;
- г) қичик қорхоналар учун белгиланган соддалаштирилган солиқ;
- д) пиво, ўсимлик ёғи, гилам ва гилам маҳсулотлари, қрустал буюмлар ва қрусталдан ясалган қандиллар, мебел, видео-аудио апаратураси ва қумушдан қилинган ошқона анжомларидан олинadиган аксизлар.

Вазирлар Махкамасининг резерв фонди Давлат бюджетининг харажатиға нисбатан 1,4 фоизда белгиланди, шунингдек, Ўзбекистон Республикасига ташки карзларни жалб килишдан вужудга келган карз мажбуриятларига нисбатан коплаш учун 2000 йил бюджет харажатларига нисбатан 0,6 % микдорида белгиланди:

Хозирги кунда Республикамизда олиб борилаётган молиявий сиясатнинг марказий бугинида турган асосий масала – бу юридик ва жисмоний шахслардан ундириладиган соликлар, туловлар, йигимлар ва ажратмалар юкини имкон кадар пасайтиришдан иборатдир.

Уз-узини назорат килиш саволлари:

- 1. Кандай молиявий функцияларни биласиз?**
- 2. Кандай молиявий фондлар мавжуд?**
- 3. Молиявий ресурсларни таърифлаб беринг.**
- 4. Кайси категориялар билан молия боглик?**
- 5. Молиянинг такомиллашиб бориш нечта боскичлан иборат?**
- 6. Молиянинг мохиятини таърифлаб беринг?**
- 7. Молиянинг назорат килиш функция, кандай функция?**
- 8. Молиянинг кандай категорияларни биласиз?**
- 9. Кандай молиявий фондларни биласиз?**
- 10. Бюджетдан ташкари фонд, кандай фонд?**
- 11. Молиявий тизимни нечта таркибий кисмлари мавжуд?**
- 12. Молиявий тизимнинг кандай бугинларини биласиз**
- 13. Молиявий тизимни нечта таркибий кисмлари мавжуд?**

4- МАЪРУЗА: Корхоналар молияси.

Р Е Ж А :

- 4.1. Корхоналарнин молиявий ресурсларининг мохияти.
- 4.2. Молиявий ресурсларидан фойдаланиш йуналишлари.
- 4.3. Тижорат корхона ва ташкилотлар молиясини мохияти ва функциялари.
- 4.4. Корхоналар молиясини ташкил килиш тамойиллари.
- 4.5. Корхонанинг молиясини ташкил килишга таъсир этувчи омиллар.
- 4.6. Давлат томонидан марказлашган холда капитал куйилмаларни молиялаштириш.

Адабиетлар: 1,2,4,56,70,78,35,67

Таянч иборалар: молиявий ресурслар, жорий харажатлар, фойда, бадал туловлари, ишлаб чиқариш, хужалик объекти, хужалик субъекти, тижорат корхона, харидор, корхона молияси, молиявий муносабатлар, аудит, амортизация.

Молиявий ресурслар - корхона ихтиеридаги пул маблағлари бўлиб, улар жорий харажатлар ва ишлаб чиқаришни ривожлантириш учун хизмат килади, молиявий мажбуриятларни бажариш ва ишчиларнинг иқтисодий ахволи барқарорлигини таъминлаш учун ишлатилади.

Молиявий ресурсларни шакллантириш бир катор манбалар ҳисобидан амала оширилади. Мулкчилик ҳукуки асосида молиявий ресурслар манбаи иккита йирикк гуруҳга ажратилади, буларга: хусусий ва бегона пул воситаларидир. Уларни янада аниқроқ тоифалаш ҳам мумкин, яъни: хусусий ва унга тенглаштирилган маблағлар; молиявий бозордаи ресурслар; қайта таксимлаш тартибидаги пул қиримлари.

Молиявий ресурслар корхона ташкил топаётган вақтда, яъни устав капитали ташкил этилганда (ҳиссадорлик ва қуйилма капитал) шаклланади. Устав капитали –бу таъсисчилар капитали ҳисобига ҳосил қилинган корхона мулкдир. Амалдаги қонунларга асосан, устав капиталининг энг кам улчамлари белгилаб қуйилади.

Молиявий ресурслар биринчи галда асосий ва ердамчи фаолият натижасида олинган фойда, шунингдек, ишлаб чиқаришдан чиқарилган мулкни сотишдан тушган тушум, барқарор пасивлар, турли мақсадли тушумлар, меҳнат жамоаси аъзоларининг бадал туловлари ва ҳиссаларидан таркиб топади. Барқарор пасивларга устав, резерв ва бошқа капиталлар; узок муддатли қарзлар; корхона айланмасида доимий мавжуд бўлган кредиторлик қарзлари (тулов муддатларининг узғариб туришидан қелиб чиқадиган иш ҳақи бўйича қарзлар, бюджетдан ташқари фондлара ажратмалар бўйича қарзлар, бюджетдан қарзлар, харидорлар ва таъминотчилар билан ҳисоб-қитоблар бўйича қарзлар) қиради.

Янги ташкил этилаётган еки қайта тикланаётган корхоналарнинг молиявий ресурслари молия бозорида акция сотиш, корхона томонидан чиқарилаётган қимматбаҳо қозиларни сотиш орқали шаклланади. Корхоналар узлари қарайдиан ассоциациялар, концернлардан молиявий ресурслар олишлари мумкин; тармок структуралари саклаб қозилган ҳолларда юқори ташкилотлардан, давлат бошқарув органларидан бюджет субсидиялари қуринишида, сугурта ташкилотлардан ҳам молиявий ердам олишлари мумкин.

Молиявий ресурслардан фойдаланиш қуйидаги йуналишлар бўйича амалга оширилади:

- ишлаб чиқариш харажатлари ва маҳсулот сотиш жорий харажатлари (хизматлар ва ишлар);
- ишлаб чиқаришни қенгайтириш, уни техник жихатдан янилаш, номоддий активлардан фойдаланиш билан болик бўлган капитал қуйилмаларни молиялаш;
- молиявий ресурсларни қимматбаҳо қозилара инвестициялаш;
- молия, банк тизимларига қуйилмалар, бюджетдан ташқари фондлара туловлар;
- турли ҳил пул қамгармаларини ва резервларини ташкил этиш;
- қомийлик ва меҳр-шавқат мақсадлари ва ҳ.қ. ларга йуналтириш.

Тижорат корхона ва ташкилотлари молиявий фаолиятини қуритиш маълум молиявий муносабатларга қиришади. Бу ишлаб чиқаришни ташкил қилиш,

махсулотларни сотиш, молия ресурсларни ташкил қилиш, даромадни таксимлаш ва фойдаланиш муносабатларидир.

Тижорат корхона ва ташкилотларни молияси, ишлаб чиқариш фонларини юзага келишида, ишлаб чиқариш ва махсулот сотишда, узининг молиявий ресурсларини ташкил қилиш, четдан молиявий манбаларни жалб қилиш уларни таксимлаш ва узлаштириш каби иқтисодий муносабатларда юзага келади.

Бутун корхонанинг молиявий муносабатларини иқтисодий мазмунини қуйидаги йуналишлар бўйича тартиблаштириш мумкин:

1. Хужалик субъектининг бошлангич сармояни шакллантириш билан боғлиқ бўлган омили. Бошлангич сармояни аниқ ҳолда ташкилий, ҳуқуқий ташкил қилиш, чунки бошлангич сармоя – ишлаб чиқариш фондлари юзага келишида номоддий активларни эгаллаш манбаидир.

2. Ишлаб чиқариш ва махсулот сотиш натижасида юзага келадиган янгидан яратилган қийматга боғлиқлиги.

3. Бунга харидор билан етказиб берувчи транспорт билан мижоз буюртмасини билан бажарувчи уртасидаги ва бошқа пул муносабатлари қиради.

4. Тижорат корхоналари ва ташкилотлари уртасида қийматбаҳо қозғалар қадрсизлигини ва уни жойлаштириш, узаро кредитлаш ва қўшма корхоналарни ташкил қилиш чоғида уларнинг қўшган ҳиссалари билан боғлиқ бўлган.

5. Тижорат корхоналари ва ташкилотларининг алоҳида ҳодимлари уртасида акция, облигация чиқариш ва жойлаштириш дивидендлар ва фойзалар таксимлаш ва жойлаштириш вақтида юзага келадиган.

6. Хужалик субъектлари ва давлатлари ва давлатнинг молиявий тизими уртасида, солиқларни ва бошқа туловларни бюджетга утқизиш, бюджетдан ташқари фондлар ташкил қилиш, бюджетдан ассигнация олиш, солиқ имтиёзларига эга бўлиш молиявий жазолар қўллаш.

7. Хужалик субъектлари билан сугурта компаниялари уртасида мулкни ҳодимларни тадбиркорлик ва тижоратдаги таваккалчиликларини сугурталашда юзага келадиган алоқалар билан боғлиқ йуналишлар, молиявий муносабатлар, пул муносабатларини бир қисми бўлиб, пул маблағларининг раел ҳаракати натижасида пул фондлари миқдорининг ўзгариши ёки яратилиши юз беради.

Хужалик субъектлари фаолиятини молиявий назорати қуйидагиларда намоён бўлади.

Бевосита хужалик субъектларининг молиявий қўрсаткичларини таҳлил қилиш молиявий режаларнинг бажарилиши тезқўрлик ҳамда товар моддий бойлиқларни буюртмачиларга, махсулот истеъмолчиларига давлат банклари олдидаги мажбуриятларини назорат қилиш;

Солиқ органлари томонидан назорат қилинган солиқлар ва бошқа ҳужжатларни ўз вақтида туланишини таъминлаш;

Молия вазирлиги томонидан корхона ташкилотларининг молиявий хужалик фаолиятини тафтиш қилишда бюджет томонидан бериладиган маблағларнинг фойдаланишини назорат қилиш.

Тижорат банкларининг ссудаларни бериш ва қайтариш чоғида ва бошқа банк хизматларини назорат қилиш.

Муствақил аудит фирмаларини аудит текширишларни назорат қилиш.

Тижорат корхоналари ва ташкилотларининг хужалик фаолиятидаги молиявий натижаларини яхшилаш молиявий ресурсларни бошқаришнинг шакли ва усулларини қўллаш натижасидан далолат беради. Аксинча молиявий ресурслар

бошқаришни ва ишлаб чиқаришни ташкил қилади, юл қуйилган камчиликлар хужалик субъектларини банкротлик даражасига тушиб қолишига олиб келади.

Тижорат ташкилотлари ва корхоналаридаги молиявий муносабатлар хужалик фаолияти асосидаги алоқаларга боглик булган маълум бир томоиллар асосида қурилади. Корхона мустақиллиги уз-узини молиялаштириш моддий рағбатлантириш, моддий жавобгарлик ва молиявий жамғармалар билан таъминлашдир.

Бу тадбиркорлик фаолиятининг асосий тамойилларидан бири булиб хужалик субъектларини рақобатбардош руҳини таъкинлаб беради. Уз-узини маблағ билан таъминлаб ишлаб чиқариш харажатларини қоплаш унинг ривожланишини керак бўлса тижорат ва банк кредитларини ошишини билдиради. Ҳозирги вақтда тижорат корхоналари ҳам бундай имкониятга эга эмас.

Иқтисодийнинг бир неча тармоклари уз маҳсулотларини чиқариш ва истеъмолчиларни объектив сабабга қура топа олмастик ва ушнинг оқибатида етарли рентабелликка эришмайди. Бунга шаҳар юловчи ташийдиган транспортлар қомонал жой хужалиги, қишлоқ хужалиги муқоффа учун ишлайдиган саноат ва қазиб чиқарувчи тармоқлар қиради.

Моддий рағбатлантириш тамойили – фойда олишда тадбиркор фаолиятига объектив таъсир утқазувчи омилдир. Хужалик фаолиятининг натижалари корхона қоллективи ва ташкилотларнинг ҳар бир ходими ва бутун давлатнинг манфаатларини белгилаб беради.

Бу тамойилни амалга ошириш биринчи навбатда иш ҳақининг етарлигини, солиқ соҳасидаги давлат сиёсатининг туғри йулга қуйилишини соф фойданинг истеъмол ва жамғаришга тақсимлашни, улар уртасидаги таҳлил қиланган иқтисодий пропорцияни туғри белгилаш лозим.

Моддий жавобгарлик тамойили – молиявий хужалик фаолияти натижалари устидан маълум жавобгарлик тизимини талаб қилади. Бу молиявий усулни амалга ошириш ҳар бир хужалик субъектлари учун турлича булиши мумкин. Асосан хужалик субъектлари учун бу тамойилни амалга ошириш шартномавий мажбуриятларни бажармаганлиги. Корхона раҳбарлари солиқ қонунчилигини бузганлиги учун моддий жавобгарлик жарималар тизими қулланилади. Айрим корхона ва ташкилотларнинг ходимлари учун жарималар муқофотлардан маҳрум қилиш меҳант интизомини бузганлиги сифатсиз маҳсулотлар ишлаб чиққанлиги учун ишдан бушатиш усуллари орқали қулланилади.

Молиявий захираларни таъминлаш тамойили - тадбиркорлик фаолияти билан боглик булган таваққалчилик билан амалга оширилади. Бозор муносабатлари шароитида бундай таваққалчилиқ тадбиркорнинг уз режаларини амалга оширишда узининг тамойилига ва таваққалчилигига асосланади. Хужалик субъектларининг харидорлар учун буладиган иқтисодий қурашида маҳсулотларини кредитга бериши ва бунинг учун уз вақтида пулни қайтара олмаслиги ҳолати шароитида юз беради.

Шунинг учун маълум бир буш қолган пул маблағларни қадрсизланишини усиши даражасидаги фойзалар миқдорида депозитларга қуйиш ёки қимматбаҳо қогозлар олиши ва бошқа даромад қелтирувчи соҳаларга қуйишади. Охир оқибат ишлаб чиқариш режаларини иқтисодий ҳисобларини туғри олиб боришга имқон туғилади.

Конунчиликда бу тамойил очик ва ёпик турдаги хиссadorлик жамиятлари оркали намоён булади. Мулкчилик шаклидаги хужалик субъектлари захира жамгармаларини узининг соф фойдасидан солик ва бошка туловларни бюджетга утказиб булгандан кейин ташкил киладилар.

Хужалик субъектларини молиясини ташкил килишга иккита омил таъсир этади:

1. Хужаликнинг ташкилий ҳукукий шакли.

2. Тармокнинг техник иктисодий ҳолати.

Хужаликнинг ҳукукий шакли Ўзбекистон Республикаси фукаролик кодексига хужалик субъектларининг ҳукукий маокми белгилаб берилган. Юридик шахс конунда ёзилади.

Тижорат ташкилотлари юридик шахс сифатида жамият ва хужалик ташкилотларини ишлаб чиқариш кооперативларини давлат ва ҳудудий корхоналар шаклида тузилиши мумкин.

Молиявий муносабатлар хужалик субъектларининг ташкил топган вақтидаги бошлангич сармоянинг шаклланиши жараёнида бошланади. Хужалик юритишнинг ташкилий ҳукукий шакли бошлангич сармояни ташкил килиш жараёнидаги молиявий муносабатлар мазмунига қараб белгиланади.

Ёпик ва очик турдаги хиссadorлик жамиятларининг бошлангич сармояси хиссadorлик жамияти томонидан узлаштириб олинган акцияларнинг номинал қийматиға боглик булади. Унинг миқдорини конунда қурсатиб бериш лозим.

Шундан қурииб турибдики, молиявий муносабатлар хужалик юритувчиларнинг ташкилий ҳукукий тизимиға боглик экан. Молиявий муносабатларнинг мазмунидан келиб чиққан ҳолда, хужалик субъектларининг молиявий ишлари унинг қайси тармокка тегишли эканлигидан техник иктисодий узига ҳослиги келиб чиқади.

Тармокларнинг узига ҳослиги, унинг фондлари таркибига ишлаб чиқариш жараёнлари узоклигига, маблағлар доиравий айланиш хусусиятларига оддий кенгайтирилган тақрор ишлаб чиқаришнинг молиявий манбаларини шакли ва қушимча маҳсулотда уз аксини топади.

Транспорт хизматидаги ҳисобкорни узига ҳослигидан асосий фондларнинг тақрор ишлаб чиқаришда пул маблағларининг маълум бир қисмини марказлаштирилган ҳолда қайта тақсимлаш зарурияти тугилади. Савдо корхоналари ва ташкилотлари ишлаб чиқариш билан истеъмолни богловчи булим булиб, товар шаклидаги ижтимоий маҳсулот доиравий айланишини охириға етказади ва шу билан бирға унинг доимий узулксизлиги таъминлайди. Бу соҳани узига ҳослиги шундаки, у ҳам ишлаб чиқариш характерида булган (саклаш, кадоклаш, навларға ажратиш, кишлок хужалик маҳсулотларини саклаш, қайта ишлаш ва бошкалар) операцияларини бажариш билан қиймат шаклини узгариши билан боглик, яъни бевосита маҳсулот сотишға бориб такалади.

Хужалик субъектларининг Низом жамгармасининг бошлангич манбаларини ишлаб чиқариш фондлари номоддий активлар ва айланма маблағлардан иборат булади. Мана шунинг ҳисобига тадбиркорлик фаолияти ривожланиши учун зарур шароитлар тугилади. Шундан кейин ишлаб чиқарилган маҳсулот (бажарилган ишлар қурсатилган хизматлар)нинг яъни қиймати яратилади ва маҳсулот (ишлар, хизматлар)нинг сотиш баҳоси аникланади. Унинг сотиш натижасида тушум пайдо булади ва у корхона ҳисоб рақамиға келиб тушади.

Тушумни бошлангич боскичи бу таксимот жараёни булади. Олинган тушум моддий харажатлар хом-ашё, ёкилги, электр энергия ва бошка меҳнат предметлари учун сарфланади. Ундан кейинги таксимот асосий ва номоддий фондларни, такрор ишлаб чиқаришнинг манбаи булган амортизация ажратмаларига ажратилади.

Амортизация ажратмалари пул шаклида асосий фондларнинг кучган бир қисмидир. Бу инвестиция жараёнининг молиявий манбаидир.

Амортизация ажратмалари асосий фондларнинг меъёрий муддат даврида утказилади утказилишининг учта усули мавжуд:

- 1) Тенг микдорларда утказиш.
- 2) Бажарилган ишлар ҳажмига қараб.
- 3) Амортизация муддатларини ҳисобига.

Биринчи усули асосий фондларнинг меъёрий муддатларига асосланади.

1. Амортизация меъёри меҳнат воситаларининг жисмоний ва маънавий эскириш ва асосий фондлар қийматининг меъёрий муддатларига боғлиқ ҳолда белгиланади.

Амортизация меъёри асосида фондларни ривожлантириши хусусиятларига боғлиқ ҳолда белгиланади

Амортизация ажратмалари микдорининг иқтисодий асоси биринчи навбатда асосий воситалар қийматига этибор берилади. Ҳозирги вақтда инфляциянинг кучайиши асосий фондларнинг баланс қийматини ҳозирги баҳоларда такрор ишлаб чиқаришни белгилаш нуктаи назарида қуриб чиқиш лозим.

2. Иккинчи усулда бу қазиб чиқарувчи ва транспорт тармоқларида бажарилган иш ҳажмига қараб белгиланади. Бу ерда амортизация уша объектга фойдаланиш натижасида юз беради, ҳеч қандай рол уйнамайди.

3. Учинчи усул амортизациянинг муддатларини тезлаштиришда амортизациянинг катта қисми биринчи йили қолган қисми иккинчи йили утказилади. Турли мамлакатларда бу жараён асосий фондларнинг янгилаш ҳисобига ҳамда инфляция натижасида берадиган йукотишлар механизми сифатида қаралмоқда.

Ҳужалик фаолиятини юритиш учун қорхона ва ташкилотларнинг ишлаб чиқариш фондлари асосий ва айланма фондларга бўлиниши лозим.

Асосий ишлаб чиқариш фондлари ва номоддий активлар ишлаб чиқариш жараёнида уз қийматларини яратилаётган тайёр маҳсулот бўлиб утқазилади.

Уларнинг доиравий айланишига қуйидагилар:

- 1) асосий фондлар ва номоддий активлар эскириши;
- 2) амортизация ажратмалари;
- 3) тула тикланиш учун маблағлар жамғармаси;
- 4) бевосита инвестицияни молиялаштириш йули қиради.

Тижорат қорхоналари ва ташкилотлари учун асосий фондларни шакллантиришнинг асосий усуллари:

а) узок муддатли инвестициялар орқали.

б) ҳиссдорлик жамиятларини муассислари сифатида низом капиталига уз ҳиссаларини қушиш.

Ҳужалик субъектларининг маблағи деганда уларнинг муассаса сифатида қушган улуши, фойда ва амортизация ажратмалари тушунилади. Молиявий маблағларни жалб қилиш деганда акцияларни жойлаштириш меҳнат жамоаларини аъзолик жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг туловлари тушунилади.

Давлат томонидан марказлашган холда капитал куйилмаларни молиялаштириш факат давлат микёсида зарур булган курилма ва объектлар учун ажратилади.

Капитал таъмирлашни молиялаштириш, хужалик субъектлари томонидан режалаштириш асосида махсулот олиб борилади ҳамда уни таъмирлаш учун килинган харажатларини 3 та йули бор:

- капитал таъмирлашни бажариш чогида килинган харажатлар хар бир килинган харажатлар елементи буйича;
- махулот таннархи хисобига бошка харажатлар таркибида булиши;
- килинган харажатлар, келгуси даврларга олиб борилади ва ойма ой ишлаб чикариш харажатларидан учуриб борилади.

Ишлаб чикаришни айланма фондлари бу буюм куринишида мехнат предметлари ва мехнат курулларидан иборат булиб, унинг таркибига кам кийматли ва тез эскирувчи предметлар хам киради. Ишлаб чикаришнинг айланма фондларини ишлаб чикариш жараёнида хизмат килиб, уз кийматини тула яратилаётган махсулотга утказди.

Ишлаб чикаришнинг айланма фонди ва муомала фонди доимий харакатда булиб, доиравий айланишни узлуксизлигини таъминлайди, яъни киймат пул шаклидан товар шаклига, кейин ишлаб чикариш ва яна товар ва пул шаклига айланади. Шундай килиб, ишлаб чикаришнинг айланма ва муомала фондларининг доиравий узлуксизлигини таъминлаш максидида ишлаб чикариш захираларини ташкил килиш, тугалланмаган ишлаб чикариш, тайёр махсулот ва унинг реализацияси тухтамаслик зарурдир.

Фойда иктисодий категория сифатида, кушимча мехнат натижасида яратилган соф даромадлар. Фойданинг уч вазифаси булиб, улар хужалик фаолиятини натижаларини молиявий характерини курсатувчи иктисодий курсаткич:

- таксимлаш ва фойдаланиш жараёнида унинг рағбатлантирувчи вазифаси;
- корхона ва ташкилотларнинг молиявий шаклланишининг ҳамда давлат бюджетининг даромад кисмини асосий манбаидир.

Хужалик субъектлари олаётган фойда микдорига объектив ва субъектив омиллар таъсир килади. Субъектив омилга тадбиркорлик фаолиятини бошқаришнинг ташкилий техник даражаси, ишлаб чикарилаётган махсулотларни ракобатбардошлиги, мехнат унумдорлиги даражаси ишлаб чикариш ва махсулот реализациясидаги харажатлар ва унинг бахоси киради.

Объектив омилга истёъмол килинадиган моддий энергетика ресурсларининг бахо даражаси аммортизация ажратмалари бозор конъюктураси.

Хозирги иктисодиётда инфляция товар ишлаб чикарувчиларнинг монопол хукмронлигида фойда факат товар бахоларини ошириш хисобига яъни инфляциянинг усиши хисобига бормокда. Ишлаб чикариш хажми билан фойда микдори уртасида богликлик булмаяпти.

Фойда эхтиёжининг турли томонларини молиялаштириш манбаидир. Унинг таксимлаш жамият тимсолида давлат хужалик субъектлари ва уларни шерикларини ва сиёсат ходимларининг манфаатлари узаро тукнашади. Таксимот объекти ялпи фойдадир.

Фойданинг таксимланиши конунчилик асосида бир кисми давлат бюджетга, махаллий бюджетга соликлар ва туловлар сифатида амалга оширилади

акционерлик жамиятлари учун конунчилик билан фойда соликка тортилгунча резерв фондларни ташкил қилиш тартибида ишлаб чиқарилган.

Тадбиркорлик фаолиятининг максади, нафакат фойда олиш, шу билан бирга хужалик фаолиятини юкори рентабеллигини таъминлашдан иборатдир. Фойда рентабеллиги корхонанинг даромадлилик даражасини курсатади. Рентабелликнинг учта курсаткичи мавжуд: махсулот рентабеллиги, ишлаб чиқариш фондлари рентабеллиги ва корхонанинг қуйилмалари рентабеллиги.

Махсулот рентабеллиги бу барча махсулотларни сотиш сифатида ҳамда алоҳида махсулотлари тушунилади. Биринчи ҳолатда махсулот сотишнинг шу махсулотларнинг ишлаб чиқариш ва сотиш учун қилинган харажатларига нисбатан фоиз ҳисобида аниқланади.

Махсулотнинг баъзи турлари баҳога қараб реализация қилинган махсулотнинг тула таннарига боғлиқ бўлади.

Ишлаб чиқариш фондларининг рентабеллиги маълум даврда олинган фойда миқдорининг шу вақтда фойдаланилган йиллик асосий ишлаб чиқариш фондлари ва асосий воситалар қиймати йигиндисига нисбати сифатида ҳисобланади. Бу курсаткич, соф фойдани аниқлашда ҳисобга олинади.

Ҳозирги вақтда корхоналарнинг молиявий ишларини ташкил қилиш, узининг сифат жиҳатдан янги мазмуни ташкил қилинмоқда, бу бозор муносабатларини объектив таъсири натижасида юз бермоқда. Бозор иқтисодиёти шароитида молиявий хизматнинг муҳим вазифалари, банк бюджет, буюртмачилар, узининг ходимлари ва бошқа молиявий мажбуриятлар билан бир қаторда молиявий менежментликни ташкил қилишдан ҳам иборат эканлигини билмоғимиз лозим.

Уз-узини назорат қилиш саволлари:

- 1. Молиявий ресурслар нималардан иборат?**
- 2. Молиявий мажбуриятларнинг тушунчаси**
- 3. Фойдани тушунчаси**
- 4. Узок муддатли қарзлар, қандай қарзлар?**
- 5. Молиявий ресурслардан фойдаланиш йўналишлари нималардан иборат?**
- 6. Тижорат корхона молиясини қандай функциялари мавжуд?**
- 7. Корхоналарда молиявий муносабатлар қандай юналиш орқали тартибланади.**
- 8. Корхоналар молияси ташкил қилинганда қандай тамойилларидан фойдаланилади?**
- 9. Хужалик субъектларини молиясини ташкил қилишда қандай омиллар таъсир этади?**
- 10. Молиявий фаолият деганда нимани тушунаси?**
- 11. Аудит деганда нимани тушунаси?**
- 12. Моддий жавобгарлик тамойили қандай тамойил?**
- 13. Молиявий захира нима?**
- 14. Хужалик субъектлари деганда нимани тушунаси?**
- 15. Амортизация ажратмалари қандай ажратмалар?**

5-Маъруза: Банклар ва уларнинг операциялари.

Режа:

5. 1. Банкларнинг келиб чиқиши моҳияти

5.2 Банкларнинг функциялари.

5.3. Банк турлари.

5.4. Банк операциялари.

Адабиетлар: 1,2,45,34,32

Таянч иборалари: банк, кредит, операция, факторинг, лизинг, функция, траст, своп, спот, ресурслар.

Банк деб пул маблағларини йигувчи, сақлаб берувчи, кредит ҳисоб ва бошқа ҳар хил воситачилик операцияларини бажарувчи муассасаларга айтилади.

Банклар пайдо бўлишининг асоси бўлиб товар – пул муносабатларининг ривожланиши ҳисобланади. Товар – пул муносабатларининг бўлиши ва уларнинг ривожланиб бориши барча ижтимоий – иқтисодий тузумлардан банкларнинг ҳам бўлишини тақозо қилади.

Банклар урта асрларда пулдорлар томонидан пулни қабул қилиш ва бошқа давлат , шаҳар пулига алмаштириб бериш асосида келиб чиққан. Кейинчалик пулдорлар бу буш турган маблағлардан фойда олиш мақсадида улардан вақтинча фойдаланишга маблағ зарур бўлган субъектларга ссудалар берилган. Бу ҳол пул алмаштирувчи пулдорларнинг банкларга айланишига олиб келган.

Банк сузи италияча «banca» сузидан олинган бўлиб, «стол», аниқроғи «пуллик стол» деган маънони англатади. Урта асрларда италиялик пулдорлар ҳамёнларидаги, пуллари тўлиқ тангаларини стол устига қуйиб ҳисоб китоб қилганлар.

XII асрларнинг Гуиньяла пул алмаштиручиларни «bacherli» деб аташган. Агар пулдорлардан бирортаси ишончли оқламаса ва ишига маъсулиятсизлик қилса, у утирган стол синдириб ташланган ва уни «Banco rotto», яъни банкрот деб аташган. Яъни бизга маълум бўлган «банкрот» сузи ҳам италияча «banca» сузидан олинган.

Банклар пайдо бўлишининг бошланғич бошланғич нуқтаси бўлиб XVI асрда Флоренция ва Венецияда ташкил қилинган кичик жиро –

банклар ҳисобланади Кейинчалик шундай банклар Амстердамда (1605 й.), Гамбургда (1619 й.) Миланда, Нюрнбергда, Генуяда вужудга келади. Бу банклар асосан уз миждозлари – савдогарларга хизмат килган улар уртасида накт пулсиз ҳисоб – китобларни олиб борган. Бу банклар уз миждозларини монеталар таркиби бузилиши туфайли зарар куришдан химоя килган. Улар ҳисобларни маълум суммасидаги кимматбаҳо металлани ифодаловчи махсус пул бирлигида олиб боришган, узларининг буш пул маблагларни жиробанклар давлатга карзга, чет эл савдогарларига ссуда берган.

Пул айланиши эса банк томонидан бошқариш зарур эди. Шукилиб, банклар маблагларни йигиш ва таксимлаш орқали ссуда капитали ҳаракатини бошқара бошлади. Ссуда капиталидан фарқли уларок банкир тадбиркор сифатида уз иш фаолиятини олиб борган.

2. Банк бошқарадиган функциялар уларнинг бажаради вазифаларига караб турли хил булиши мумкин. Банк тизими микёсида олиб карайдиган булсак, банклар куйидаги функцияларни бажаради :

- 1. вақтинча буш турган маблагларни йигиш ва капиталга айлантириш ;**
- 2. кредит муносабатларини воситачилик килиш ;**
- 3. тулов жараёнларини воситачилик килиш ;**
- 4. муомалага кредит воситаларни чиқариш.**

Халқ хужалигида вақтинча буш турган маблагларни йигиш ва уларни

капиталга айлантириш – банкларнинг илк функцияларидан бири ҳисобланади. Бу фаолиятни амалга оширишни натижасининг бир томондан, ҳукукий ва жисмоний шахслар жалб килиш маблаглари бўйича маълум микдорда даромадга эга булади. Иккинчи томондан, бу маблаглар банкларнинг кредитлаш қудратини ташкил килади ва шу ресурсларга асосан ҳамма банк ссуда операцияларини олиб боради .

Вақтинча буш маблагларни банк иштирокисиз бир корхонада (тармок)

томонидан иккинчи корхонага вақтинча фойдаланишга бериладиган булса,

бу муносабатларни ташкил килишда маълум кийинчиликлар юзага келиши

мумкин :

Туловларда воситачилик функциясида банклар уз миждозларининг топширигига асосан тулов жараёнларини амалга оширади, ҳисоб варақларига маблагларни қабул килади, пул тушумларининг ҳисобини олиб боради, миждозларга пул маблагларини беради.

Ҳисоб – китобларнинг банк орқали олиб борилиши муомала ҳаражатларининг камайишига олиб келади. Миждоз мамлакат ичида ва

бошка мамлакат билан кийинчиликсиз уз маблагларини банк оркали уз хисоб варакасидадан бошка корхона хисоб варакасига ёки бошка мамлакат банкига утказиши мумкин.

Муомалага кредит воситаларини чакириш. Банк кредитининг манбаи фақат вақтинча буш маблаглар ва капитал булиб қолмасдан, кредит асосида чек депозит эмиссияси ҳам амалга оширилади. Банк томонидан бериладиган кредит миқдори мавжуд жамғармалардан қўп бўлса, банк чек- депозит эмиссиясини амалга ошириши мумкин.

Ундан ташқари, кредит ёрдамида муомалага нақт пуллар – банкнотлар чиқарилади.

Банк кредит пуллар чиқариш депозитлар яратиш йўли билан тулақонли пуллар урнини босувчи кредит воситаларини вужудга келтиради.

Банклар бажарадиган вазифалари ҳамда операцияларига қараб асосан уч турга бўлинади : эмиссия, тижорат ва ихтисослашган банкларга бўлинади. Ҳар қандай мамлакатда эмиссия банклари кредит тизимининг маркази ҳисобланади уларга давлат банкнотлар чиқариш учун ҳуқуқини беради.

Улар бошка банкларни кредитлайди ва шу маънода банкларнинг банки саналади. Бизнинг мамлакатимизда кредит тизимининг маркази эмиссия банки ва банкларнинг банки Ўзбекистон Республикасининг Марказий банки ҳисобланади.

Тижорат банклари банк тизимининг қуйи бугини булиб миқозларга тижорат тамойилларини кредит –ҳисоб ҳазиналарини қўриш юзасидан бевосита вазифаларни бажарадиган мустақил банк муассасаси тармоқларидан тарқиб топади. Тижорат банклари амалда уз миқозларининг ҳужалиқ фаолияти хизмати билан боғлиқ кредит ҳисоб – қитоб ва молия операцияларининг барча турларини бажаради.

Тижорат банклари саноат савдо ва бошка ҳил қорхоналарни асосан Тарзда жалб этилган пул маблаглари ҳисобидан кредитлайди, қорхоналар уртасида ҳисоб – қитобни амалга оширади, шунингдек фонд, воситачилик ва валюта операциялари билан шугулланади. Ихтисослашган банкларга қўпроқ молия кредит операцияларининг муайян турдаги амалга оширадиган банклар қиради. Масалан, инвестиция банклари молиялаштириш ҳамда капитал сарфларни узок муддатли кредитлаш билан шугулланади.

Ипотека банклари қўчмас мулкни (ер майдонлари уйлар) қаровга олиб ссудалар берилади.

Ўзбекистонда бундай банкка мисол яқинда ташқил этилган «Замин» ипотека банкидир.

Экспорт , импорт банклари ташқи савдони қердитлаш ва қорижий понтрегентлар билан ҳисоб – қитоб қилишга ихтисослашган. Ўзбекистонда бундай вазифани ташқи ихтисодий фаолият миллий банки бажармоқда.

Бундан ташкари кредит тизими таркибига халк банкининг узвий бугини ҳисобланган жамгарма кассалари ҳам киради. Улар аҳолининг вақтинчалик буш пуо маблағларини жамлайди. Кредит тизими таркибига шунингдек асосан майда товар ишлаб чиқарувчиларни бирлаштирадиган ҳамда уларни узора ёрдам асосларида кредитлашни амалга оширадиган кредит кооперативлари киради.

Ўзбекистонда кредит кооперативлари хали ривож топгани йук, мамалакатнинг бозор ҳужалигига утиш жараёнида одатда биринчи кадам бир босқичли банк тизимини икки босқичли банк тизимига алмаштиришдан иборат бўлади. Бу иш купинча марказлашган режалаштиришдан расмий воз кечишдан ишонлироқ бажаради. Масалан, икки босқичли банк тизими Венгрияда 1987 йилда Собик Совет иттифокида 1988 йилда, Полшада 1989 йил Болгария Руминия ва уша пайтдаги Чехословакияда 1990 йил жорий этилган пайтларда улар ҳам жудаям сер-бугин бўлиб турган, марказий банклар эса давлат корхоналарида депозитларни қабул қилишда ҳамда банклар ташкари соҳага қиска муддатли ссудалар беришда давом этаётган эди. Шунга қарамай босқичли банк тизимига утиш куп жихатдан бозорга йуналтирилган ривожланган молия соҳасини барпо этиш йули муҳим кадам ҳисобланади. Икки босқичли банк тизимини амалга ошириш борасида иккита муҳим натижага олиб келади. Биринчисидан, у одат тусига кириб қолган тугридан – тугри назорат қилишини бирмунча қийинлаштириб қуяди, чунки марказий банк эндиликда ссудалар беришда монополиячи бўла олмайди. Марказий банк соҳаси фаолиятини бевосита тартибга солиб туриш урнига, банк тизими фаолиятини меъёрий қоидалар асосида тартибга солиш механизмини яратиш лозим.

Иккинчидан, икки босқичли банк тизимининг яратилиши уз – узидан молиявий режалаштиришнинг марказлашувига куп даражада барҳам бериш маъносини ҳарқалай, бунда ҳеч бўлмаганда назарий жихатдан марказий банк томонидан билвосита таъсир этиш воситаларини жорий қилиш учун имкониятлар очилди.

Купинча ташкилоларда икки босқичли банк тизимини яратиш мажбурий захиралар ҳақидаги талабни жорий этиш билан тугри келиб қолади, ваҳоланки, аксарият ҳолларда бундай кадам қушишни кредит пул сиёсати эмас, балки банк ресурсларини қайта тақсимлаш тақозо этган эди. Бинобарин бунда банк тизимининг ишончилиги ва барқарорлигини таъминлаш билан боғлиқ мулоҳазалар захира талабаларни жорий этишда асосий роль уйнагани йук. Бундан бўён бир қатор самарали билвосита назоратни амалга ошириш воситаларидан фойдаланиш учун зарур шарт – шароитлар яратиш пул кредит сиёсати учун икки босқичли банк тизимини вужудга келтиришда асосий аҳамиятга эга.

Банк тушунчаси қадимий италиянча «Бажа» сузидан келиб чиққан бўлиб, сараф курси дуқони деган маънони англатади.

(Ботинг) алохида иктиосдий муассаса булиб, у пул маблагларини бир ерга жамлайди кредит беради, пул хисоб – китобларини амалга оширади, пуллар эмиссия кимматли когозлар чикарилади. Давлат корхона ва алохида шаҳарлар уртасида узора туловли хисоб – китоблар килиш пайтида воситачилик киладилар. Бундай тушунча тарихчиларнинг тахминан 2000 йил мукаддам фаолият курсатган дастлабки банкирлар тупланган маълумотларга тула мувофик келади.

Уша пайтлардаги банкирлар саррофлик билан шугулланган яъни пул майдалаб ёки алмаштириб берган. Улар савдо – сотик булиб, турган жойдаги кичик дуконларга келиб, шаҳарга келган сайёхнинг ... кувиб чикариш учун чет эл пулни маҳаллий пулларга алмаштириб берган ёки муайян хизмат хаки эвазига савдогарларнинг маблаг айлантириш имконига эга булиши учун векселларни хисоблаб берган.

Уша даврда дастлабки банкирлар фаолият юритиш учун уз маблагларидан фойдаланишган бироқ куп вақт утмай депозитларни килиш ҳамда бой миждан томонидан бериладиган муддатли қарзларни қанолатлаш гоёси пайдо булган (депозит кредит муассасаларига саклаб қуйиш учун жойлаштирилган пул маблагларни ёки кимматли когоз).

Айнан шу маблаглар банк самоясининг муҳим маблагига айланган. Қарзлар денгизчилар ва савдогарларга % тулаш эвазига берилган, бундай устани йилига 6 % дан баъан 48 % гача белигланган дастлабки банкларнинг барчаси юнонларга мансуб эди.

Ҳозирги замон ббанкнинг мувофақиятли ишлаш тақдим этилаётган молия хизматининг жамоат талаб эҳтиётига мувофик қолишига ёки бошқа банклар курсатаётган бир хил ва айнан шу хизмат учун нархлар бир хил булган ашроитда бир банкнинг бошқасига нисбатан нақадар рақобатдошлигига яъни нархга нисбатан уларнинг қанчалик сифатли ва рақобатга бардошли булишга боғлиқ. Қупчилиги банклар иктисодиётига етарли даражада чекланган размери депозитларга омонатлар қабул қилиш ва кредит беришни бажаришадида уйлашади холос аслида бу тугри эмас, ҳар қандай замонавий банк узининг рақобатга бардошлигини саклаб қонунга ҳамда жамиятнинг молия хизматларига булган турли ва тобора узиб боорувчи эҳтиёжларига мос равишда иш қуриши учун янги вазифаларни узгартириш лозим.

Молия воситачиси иктисодиётда яққа шахс ёки икки хил қорхоналар маблагларини тақсим сарфлайдиган яъни истеъмол ва инвестицияларга жорий сарфлари жорий даромадларидан ортиқ ҳамда шунинг оқибатида ташқаридан қарзага маблаг жалб қилишга мажбур булган яққа шахслар ва қорхоналар билан маблагларни тежаш сарфлайдиганлар яъни жорий жаромадалари товар ва хизматларга жорий ҳаракатларидан ортиқ қоладиган, шунинг натиасида, жамғариш ва инвестициялаш имконини берадиган ортиқча маблагларни мавжуд

якка шахслар ва корхонлар билан узаро муносабатла иш курадиган молия муассасаси маъносини англатади.

Банк ана шу икки гуруҳ асосида молия воситачилигининг гоят муҳим вазифасини адо этади, фуқароларнинг жамғармаларини маблағларини тежаш сарфлайдиган корхоналарга жалб қилади шу тарика маблағларни такчил сарфлайдиган якка шахслар ва корхоналар доирасини торайтириб боради. Туловчиларда воситачилик қилиш эса, улар вазифаси доирасига муҳим иш саналади. Мижозлар топшириқномаси бўйича етказиб берувчилар ва харидорлар билан ҳамкорлик қилади. Хазинага туловлар корхоналарга касса хизматини амалга оширади. Банклар пул маблағларини ўзида сақлашни марказлаштирар эди.

Тижорат банкларининг молиявий операцияларининг яна бир тури факторинг операциялари ҳисобланади. Бу операциялар бутун ҳужалик қуламида туловлар айланишини амалга ошириш билан боғлиқдир. Факторинг (ингл. Factor - воситачи –) ҳисоб – китобларни ташкил этиш соҳасидаги яни кредитлаш билан мувофиқлашади. Бундай операцияларни чет элларда одатда махсус факторинг фирмалари амалга оширади. Улар банк билан зич боғланган ёки уларнинг ихтисослашган шўъбалари ва компаниялари ҳисобланади.

Факторинг операцияларида банк ўз мижозларининг дебиторларга талабларини (даъволарини) сотиб олади. Бунда банк талабнинг 60-70% ни (фоиз даражаси мижознинг молиявий ҳолати, ликвидлилиқ даражаси ва

бошқа молиявий курсаткичларни ҳисобга олган ҳолда турли хил бўлиши

мумкин) аванс тарикасида биржанига тулаши, қолган қисмини эса, (кредит

учун фоизни ҳисобга олмаган ҳолда) белгиланган муддатда, дебитордан

тулов тушишидан қатъий назар тулайди. Ҳозирги вақтда тижорат банклари

талабларни (даъволарни) сотиб олганда молиявий рискларни аниқлашлари

мумкин, чунки қупчилик корхоналарнинг шу жумладан хорижий

корхоналарнинг молиявий аҳволи тугрисида ахборотлар олиш имконияти

қисман бўлсада мавжуддир. Бу имконият ривожланган давлатлардаги кенг

камровли, йирик банклар уртасидаги компютер тармоклари туфайли

мавжуд. Бундай тизим доирасида банклар уз мижозларига бухгалтерия, статистика ва бошка ахборотларни такдим этишга тайёр.

Факторинг мижозларга хизмат курсатишнинг универсал шакли хисобланади, чунки мижозлар уз талаблари (дволари) буйича бухгалтерия хисобини юритиш, уларнинг туловлилигини текширишдан холи булишади. Банклар мол сотиб олувчининг тулов кобилияти тугрисидаги ахборотни мижозларига етказишлари, хорижий давлатлардаги туловлар кафолатини уз буйнига олишлари мумкин.. банклар учун бу операциялар юкори даромад келтиргани учун хам улар бу операцияларни бажаришдан манфаатдор хисобланадилар. Ривожланган давлатларда факторинг операциялари мижознинг молиявий ахволи, акционерлик капитали микдори, махсулот тури, иш хажми ва бошкаларга караб йиллик оборотнинг сезиларли кисмини ташкил этади.

Молиявий активлар микдори усиши билан ривожланган мамлакатларда тижорат банкларининг ишонч (траст, ингл. Trast – «ишонч») операцияларнинг хажмининг ошишига олиб келмокда. Банкнинг бу хизматлари банк билан мижоз уртасидаги шончлик муносабатларининг траст – булимлари мижозлар топшириги буйича хизматларни бажаради. Банклар траст – операцияларини хусусий корхона ва фирмалар, шахслар, хайрия фондлари ва бошка ташкилотлар учун амалга оширади. Траст операцияларни уч турга булиш мумкин : меросни бошкариш ; далолатнома ва гамхурлик

билан боглик операциялар ва воситачилик хизматлари буйича курсатиладиган операциялардир.

Меросни бошқариш билан боглик траст операциялари хусусий шахслар далолатномаси буйича амалга оширилиб, банкнинг тарст булими бар қатор мажбуриятларни уз зиммасига олади. Уларнинг асосийларига : меросхурнинг меросини суд қарори ёки мерос хати асосида туплаш ; бошқарув маъмурий ҳаражатларини тулаш, меросхурлар уртасида меросни булиши ва шу оила аъзоларига бошқа хусусий хизматларни қурсатиш қиради.

Траст булимлари балогат ёшига етмаганлар, меҳнатга лаёқатсиз кишиларга оталик, ғамхурлик қилиш назаридан айрим шахслар ишончномасига биноан мулкни бошқариш буйича операцияларга мулки ишонч асосида бошқариш қиради. бунда мулк эгаси мулкни узи ишонган шахсга беради. Бу шахс уз навбатида мулкни мулк эгасининг манфаати асосида ишлатади : уни саклайди, инвестиция қилади, шартномага мувофиқ асосий сумма ва даромаддан фойдаланади. Унинг асосий вазифаси мулки тугри инвестиция қилиш ва маълум миқдордаги даромадни таъминлашдир. Инвестиция давлат қонуни, шартнома ва траст – булим сиёсати асосида амалга оширилади.

Воситачилик хизматларини тижорат банкларининг траст булимлари уз зиммасига воситачилик вазифасини олиш орқали бажарадилар. Агар операциялар мулк билан боглик бўлса, мулк эгаллиги унинг эгаси қулида

сакланади, хизматлар эса активларни саклаш, бошқариш юридик хизмат курсатиш ва бошқа воситачилик операциялари билан боғлиқ бўлади.

Корхона ва фирма бундай хизматлар учун уз тиждорат банкларининг траст бўлимларига мурождат қиладилар. Ишонч операцияларига облигация заёмига хизмат курсатиш (заём қафолати бўлиб хизмат қилувчи мулкдан фойдаланиш ҳуқуқининг утиши билан бирга олиб бориловчи) қиради. акционерлик компаниялари банк хизматларига акция ва облигацияларни, пенсия фондларини бошқариш (эғалик ҳуқуқининг утиши билан), акцияларни руйхатдан утқизиш ва бошқалар билан боғлиқ операциялар бўйича мурождат қилишлари мумкин бўлади.

Траст бўлимлари депозитарий функциясини ҳам бажарадилар. Масалан, овоз бериш ҳуқуқини ишонган акционерларнинг акцияларини саклаш (овоз бериш трасти). Компания қайта ташқил топганда, тугатилганда ёки банкрот бўлганда банк уни вақтинчалик бошқариши мумкин.

Траст операцияларини амалга оширганлиги учун тиждорат банклари комиссиян туловларини олишади. Меросни бошқариш операциялари бўйича комиссиян туловларни урнатиш ва талаш қатор мамлакатларда қонун йули ёки суд қарори билан белгиланади. Воситачилик хизматлари бўйича турлича туловлар траст даромадидан йиллик чегирмалар йигиндисини ҳисобидан ташқил топиш, шартноманинг асосий суммасидан йилий взнос ва баъзи ҳолларда траст шартномаси тугагандан кейин умумий суммадан ажратма шаклида белгиланиши мумкин. Траст операцияларини амалга оширишда

уларнинг хажмини операциялар билан боглик харажатларни коплаб банкка фойда келтирадиган даражада булиши керак.

Уз-узини назорат килиш саволлари:

- 1. Банк тушунчаси.**
- 2. Банк турлари**
- 3. Банк функциялари**
- 4. Банк операциялари**
- 5. Тижорат банкнинг вазифалари**
- 6. Марказий банкнинг вазифалари**
- 7. Траст операциялари**
- 8. Спот операциялари**
- 9. Своп операциялари**
- 10.Факторинг операциялари**
- 11.Лизинг операциялари**

6- маъруза: Инфляция.

Режа:

- 6.1.Иктисодий ислохатлар ва миллий валюта
- 6.2.Миллий валютани баркарорлаштириш зарурияти
- 6.3.Миллий валютани баркарорлаштириш усуллари.
- 6.4. .Инфляция шароитида пул бозорини тартибга солиш

Адабиетлар: 1, 34, 23,4, 30, 21.

Таянч иборалар: (бозор иктисодиёти, миллий валюта, инфляция, экспорт, валюта алмаштириш)

Мамлакат микёсида миллий валюта баркарорлигини таоминлаш учун пулга талаб ва таклифнинг шундай мувозанати урнатилиши керакки муомалага кам хам, керагидан ортикча хам пул массаси чиқарилишига йул қуйилмаслиги керак. Бунга, биринчидан, қушимча пул эмиссиеси усуллари билан эмас, балки моддий сохаларни, айниқса саноат ва қурилиш, қишлоқ

хужалигини ривожлантириш сиёсатининг аник дастурини ишлаб чиқиш керак. Иккинчидан, юкори унумли меҳнатни рағбатлантиришини кучайтириш керак (солиқни камайитириш, зарур ҳолларда субсидияларни ажратиш, турли имтиёзлар бериш, чет элга чиқишини таоминлаш ва бошқалар). Учинчидан, ишлаб топилган даромадларни тасарруф этишда реал эркинлик бериш; Туртинчидан, норентабел ва туловга ноқобил корхоналарни санациялаш ва тугатиш тадбирларини кучайтириш йули билан эришмоқ керак. Бешинчидан ишлаб чиқариш соҳаси ва сармоя муомаласи соҳасининг рақобатлашиб ишлашини ташкил этиш керак, сармоя эгаси яққа ҳоким бўлиб қолмаслиги керак. Олтинчидан, хилма-хил солиқларни жорий этиш ва мавжуд имтиёзларни тугатиш сиёсати юргизмаслиги керак. Ана шу тадбирлар амалга ошса иқтисодиётнинг пулга булган талаби барқарорлашади, миллат ва унинг айрим фукоролари реал даромади ошади, умуман жамиятда аҳоли тук фаровон яшаш имқониятига эга бўлади.

Бозор иқтисодиёти мавжуд экан уни пул бозорсиз тасаввур этиб бўлмай. Маолумки пул бор экан уни қарзга олиш ёки қарзга бериш табиий ҳол ҳисобланади, бундан ташқари фойда олиш мақсадида пулни валюта сифатида бошқа давлат пул бирлигига айрибошлаш қенг ривожланган бўлади. Демак, ҳозирги бозор иқтисодиётида қарзга пул олиш одатдаги иқтисодий воқеага айланган. Масалан: фирмалар усқуналар, машина, ҳом аше, еқилги сотиб олиш, иш ҳақи тулаш учун, фермерлар уруглик, угит ва техника сотиб олиш учун, давлат уз сарфини қоплаш учун, жисмоний шахслар қушимча даромад олиш учун қарз оладилар ехуд пул сотиб оладилар. Бундан ҳулоса шуки пулга талаб бор.

Айниқ вақтида бошқа юридик ва жисмоний шахсларда ортиқча пул захираси мавжуд бўлади, бундан ҳулоса пуо тақлифи бор. Пулга талаб ва пул тақлифи пул бозори мавжудлигининг асоси ҳисобланади. Агар оддий ҳулоса қилинса, пул бозори билан қредит муносақлари уртасида ухшашлик бордай туюлади, аслида ундай эмас, улар уртасида қатта фарқ бор. Агар пул бозорида барча субҳекитларнинг узларига тегишли пул маблаълари иштирок этса, қредит узга мулки булган пулни қарзга олиб, ишлатиш борасидаги муносақларни анқлатади.

Пул бозори билан қредитнинг умумийлиги шундаки, уларнинг ҳар иққаласида ҳам пул маблаълари юзасидан бўладиган муносақлар етади, уларнинг фарқи эса пул маблаъларини қамлаш ва ишлатиш усулининг ҳар хил бўлиши билан ҳарактерланади.

Пул бозорида пул эғасиуз мулки булган пул ресурсларини ҳоҳлаган вақтда, ҳеч бир ҳаражатсиз ишлатиши мумқин. Мавзунинг 1-сақоли пул бозори-моқия бозорининг тарқибий қисми сифатида деб аталган. Бунинг сабаби пул бозорисиз тулик маонодаги моқия бозорини тасаввур этиб бўлмайди. Чунки мамлақатнинг моқия бозори пул бозори, қимматли қоёозлар бозори ва сармоялар бозоридан ташқил топади.

Пул бозори ҳам, қимматли қоёозлар бозори ҳам, сақолялар бозори ҳам расмий ва норасмий рақишда фаолият қурсатади. Расмий бозорлар қонун

доирасида амал килса, норасмий бозорлар инфляция жараёнлари давом этиб товар – пул муносабатлари бузилган даврларда конундан ташкари фаолият курсатади.

Молия бозори иштирокчилари мулк эгаси сифатида уз бойлигидан узлари билганларича фойдаланишлари мумкин, шу сабабли улар пул юзасидан эркин муносабат асосида битимга келадилар. Молия бозорида пулга кимматбаҳо коёозлар – облигация ва акциялар сотиб олинади. Молия бозорида вексель ва сертификат каби хужжатлар ҳам пул сингари муомалада булади, улар ҳам олди-сотди килинади. Молия бозори амалиётда расмий равишда тижорат банклари, суъурта, инвестиция, молия компанентлари, фойд биржалар, аукционлар оркали фаолият курсатади. Молия бозоридаги операциялар махсус воситачилар димрлар, брокер фирмалар оркали амалга оширилади.

Молия бозорининг энг ахамиятли жойи шундаки, у аҳоли кулидаги улик, харакатсиз пулни жонли, даромад келтирувчи пулга айлантради. Бундан шундай хулоса келиб чикадики, молия бозори миллий ва халқаро хужалик доирасида пул маблаълари эркин харакатининг махсус шакли хисобланади.

Энди бевосита пул бозорининг узига кайталиқ. Жаҳон пул бозори амлиетидан Маолумки қиска муддатли хазина мажбурятлари ёки хазина веселлари (улар хазина билетлари ҳам аталади) пул бозорининг асосий харакатлантирувчи воситаларидан бири хисобланади.

Вексел – немисча айирбош сузидан олинган булиб, муайян микдордаги қарзга олинган пулни белгиланган муддатда қатрий тулаш мажбурияти юкланган, қонун билан тасдиқланган ҳолатда тулдириб расмийлашти-рилган қарздорлик хужжатиدير. Уларни ҳар қандай тулашга лаекатли қорхона чикариш ҳуқуқига эга. Веселни сотиш, қредит сифатида бериш ва аниқ олди-сотди битимида тулов воситаси сифатида ишлатиш мумкин. Векселлар асосан қиска муддатга (бир йилгача) берилади, унинг оддий ва утқазма турлари мавжуд. Хазина векселлари инвесторларни жуда қизиктиради, чунки улар ишончли, ликвидли ва даромадлари қафолатланган. Одатда янги қикрилган вексел-лар дастлаб қим ошди савдосида (аукционда) сотилади, бу ерда сотувчи сифатида молия муассасининг узи, харидорлар сифатида эса махсус диллерлар, банқлар ишлаб чикариш тузилмалари иштирок этади. Хазина векселлари буйича туланадиган фойзлар дисконт (хисобга олиш) шаклида туланади. Масалан: агар хазина билетининг номинал қиймати 100 сум булса, очик савдода у 96 сумлик дисконт нарҳида сотилади. Ана шу нарх унинг даромадлилигини белгилайди. Векел буйича даромад қуйидаги формула буйича хисобланади:

$$[(100\text{-нарх}):нарх]*[360*100\text{:қайтариш муддати}].$$

Бизнинг мисолимизда, агар қайтариш муддатигача қолган 94 қун булса, даромад қуйидагини ташқил қилади:

$$[(100-96):96]*[360*100:94]=16,0 \%$$

Хазина векселлари энг киска муддатли давлат коьози булганлиги учун, одатда улар буйича фоизлар узок муддатли ва урта муддатли коьозларникига нисбатан паст булади. Хазина векселлари – давлат учун энг малол келадиган карз мажбуриятлари хисобланади. Бунга сабаб шуки, киска муддат мобайнида уларнинг эгалари куплаб микдордаги векселларни кайтаришлари мумкин. Купинча, карз мажбуриятларининг ушбу хили буйича карздорлик давлат карзининг асосий кисмини ташкил килади. Хазина билетларининг такомиллаштирилган тури – жамьарма облигацияларидир. Улар облигация эгаси номига кайд килинади ва уларни сотиб булмайди, шунинг учун уларни “Бозордан ташкари” деб аташади. Уларни факат айрим шахслар ва бахзи инвестиция фоизлари чекланган микдорда сотиб олиши мумкин. Уларнинг ёзилган кийматини облигация эгаси истаган пайтида кайтариб олиши мумкин, бу эса уларни юкори ликвидли килади. Жамьарма облигациялари бир йилда бир марта чикарилади, уни иш хакидан ушлаб колиш йули билан ёки наkd пулга харид килиш мумкин. Хазина векселлари билан буладиган операцияларни фьючерс битимларисиз тулик таввур этиш мумкин эмас. Фьючерс битимлари буйича операциянинг максади фоиз ставкалари узгаришидан чайков килиш ва бу ставкаларнинг узгариши билан боьлик таваккалдан сакланишдир. Соддарок килиб айтилса фьючерс битими тузилганида кимматбахо коьозлар нархи узгарса хам (маолум муддат утганидан кейин) шартномада курсатилган бахо буйича туланади.

Банк вексели – пул бозорининг навбатдаги воситаси хисобланади. У кенг таркалган булиб, келгусида Маолум муддатда тулаш шарти билан товарга хак тулаш учун фирма ёзиб берадиган чекдан иборат. Бундай векселда “Акцептланган” деган банк белгиси булади, бу белги тулаш буйругини ифодалаб, чек топшириладиган банкка уз-уздан кафолат вазифасини утайди. Бундай вексель фирма билан яхши таниш булмаган, лекин банкка мутлок даражада ишонадиган хорижий мижозларга жуда кул келади. Банкларнинг вексель операциялари киска муддатли тижорат кредити билан бевосита боьлик. Харидор товар хакини узи тулай олмаса, векселларни наkd пулга айлантириш эхтиёжи туьилади ва булиш вексель операциялари ёрдамида бажарилади, яони банк муддати келмаган векселни сотиб олади ёки улар юзасидан пул ссудалари беради. Ссуда берилганида векселлар банк ихтиерига утади, ссуда кайтариб берилиши билан векселлар эгасига кайтарилади. Векселлар юзасидан берилган ссудалар муддатли (кайтариш муддати курсатилган) ва муддатсиз яони онкол (банк томонидан исталган пайтда кайтариб олинадиган) хилларга булинади. Улар одатда 1 ойдан 3 ой муддатгача берилади.

Пул бозорининг яна бир унсури – депозит сертификати -банкнинг корздорлиги хакидаги хужжат (ДС) деб айтилади. ДС – кредит муассасаси булган банкнинг омонатчини депозит кредит муассасаларига саклаш учун жойлаштирилган пул маблаълари ёки кимматли коьозлар (банк жамьармаси) олиш хукукини тасдикловчи, пул маблаъларини депонентга

утказилганлигини билдирувчи езма гувоҳномаси ҳисобланади. ДС нинг икки шакли мавжуд: талаб килиб олинadиган (сертификатни курсатиб Маолум суммани олиш ҳукукини берадиган) ва муддатли (муддати тулганидан сунг тулanaдиган) сертификатларга булинади. ДС ҳам юкори ликвид ҳисобланади. Агар уларни обрули йирик банклар чиқарган булса, улар муомала ва тулов воситаси сифатида пулнинг урнини босади. Аммо бу иктисодий юксалган, ривожланган мамлакатларда кенг таркалган.

Пул бозорини гапирганимизда сармояларбозорининг мазмунига тухтаб утиш фойдадан хли булмаиди. Сармоялар бозори мамлакат учун мухим булган вазифа – йирик давлат муаммоларини хал килиш учун сармояларини тушлаш ва уларни максадли йуналтиришга хизмат килади.

Сармоялар бозорининг асосий молиявий воситалари – карпарциялар ва махаллий ҳукумат облигациялари, акциялар, кафолат кредити, Урта ва узок муддатли хазина мажбуриятлари, заёмлар ҳисобланади.

Сармоялаш – кимматли коьозлар бозоридаги ва умуман иктисодиётдаги куламини ифодалайдиган курсатгич. Сармоялар бозорида энг кенг таркалган кимматбахо коьоз турларидан бири облигациялардир.

Облигация – унинг эга пул маблаълари туланганлигини билдирадиган ва унга катрий белгиланган муддатда уз наминал кийматини коплаш мажбуриятини тасдиқлайдиган кимматли коьоз. Облигацияни чиқарган ташкилот (эмитент) пул карз олувчи ва сотиб олувчи (инвестор) карз берувчи яони кредитор сифатида номаен булади.

Улар оддий ва ютукли, фоизли ва фоизсиз (максадли), эркин муомалада буладиган ва муомала доираси чекланган булиши мумкин.

Облигацияларнинг номинал (узига езилган) нархи, кайтариб олиш нархи ва бозор нархи булади.

Сармоялар бозорининг яна бир унсури – акциялар ҳисобланади. Акция – акционерлик жамияти чиқарадиган ва унинг эгасига жамият оладиган фойдадан дивидент тарикасида маолум микдорда даромад олиш ҳукукини берадиган кимматбахо коьоздир.

Акциядан фарклирок облигациялар факат карздорликни билдиради. Акциялар икки хил булади: оддий ва имтиезли.

Оддий акция шундай акцияки, унга тегадиган дивидент фойдага караб хар хил булади, унинг микдори катрий кафолатланмаиди, аммо у эгасига акционер жамият йиъинида овоз бериб, унинг ишини хал этишда иштирок этиш ҳукукини беради. Оддий акцияда дивидентни олмай колиш хавф-хатари ҳам мавжуд булади.

Имтиезли акция шундай акцияки, унга тегадиган даромад катрий фоиз шаклида олдиндан белгиланади ва албатта у берилади, жорий йилда тегмай колган даромадни келажакда олишни кафолатламаиди, аммо уз эгасига акционерлар йиъинида бериш ҳукукини таоминламаиди.

Молия бозорида оддий акционерга нибатан имтиезли акциялар хардоргир булади. Акцияларда курсатилган киймат унинг номинал киймати булади, аммо унинг бозор бахоси ундан паст ёки баланд булиши мумкин.

Бозор баҳоси бозор курси деб аталади. бозор баҳоси кимматбаҳо коьоз катировкаси деб аталади.

Узбекистон Республикасида ҳам мустакиллик шарофати билан молия бозори хусусан пул бозори астасекин таркиб топиб, ривожланиб бормокда. Давлат киска муддатли облигациялари (ДКМО) муомалага чиқарилиши натижасида сармоялар бозорида энг юкори ликвидли, юз фоиз ишонли молия воситаси пайдо булди. ДКМО инвесторлар учун ҳам, оддий фуқаролар учун ҳам анча фойдали ҳисобланади, сабаби, унинг даромадлари соликка тартилмади. Республикамизда уч ойлик киска муддатли заём облигациялари буйича биринчи савдолар 1996 йил 28 мартда булиб утди. Жамъарма облигациялари ва фьючерс битимлари Узбекистон кимматли коьозлар бозорида хали унча ривожланмаган.

Банк векселлари Узбекистонда анча кенг ривожланган. Республика банклари кимматли коьозлар эмиссиясининг умумий ҳажмида улар кам фоизни ташкил этади. Сабаби, вексел муомаласида корхона ва ташкилотлар айрим раҳбарлари ва ҳисобчи ходимлари малакали фаолият курсата олмадилар. Агар депозит сертификатларига келсак мазкур молиявий восита Узбекистонда эндигина пайдо булмокда, республика тижорат банклари кимматли коьозла умумий миқдорида улар 2% дан ошмайди (1997 йилга). Узбекистонда пул бозори ривожланаётганлигига яна бир мисол 1996 йилдан бошлаб пулларнинг янги энг замонавий ҳилларидан бири – пластик карточкалар муомалага чиқарилди. Унинг афзаллиги шундаки унинг эгаси биринчидан, карточкани қабул қилувчи банклар ва банк бўлимларида нақд пул олиш, иккинчидан, хизматлар ва товарларга ҳақ тулашлари мумкин.

Шундай қилиб мустакил Узбекистон Республикасида ҳам молиявий бозор ва унинг унсурлари ривожланиб бормокда.

Уз-узини назорат саволлари:

1. Инфляция тушунчаси
2. Инфляция турлари
3. Инфляцияни қелиб чиқиш сабаблари
4. Гиперинфляция тушунчаси
5. Сузиб юрувчи инфляция
6. Узбекистонда инфляцион сиесати
7. Инфляцияни олдини олиш йуллари.

7-Маъруза: Кимматли қозлар ва фонд биржаси.

Режа:

- 7.1. **Кимматли коғозлар хақида тушунча.**
- 7.2. **Кимматли коғозлар турлари.**
- 7.3. **Фонд биржа тушунчаси, турлари.**

Адабиётлар: 1, 34, 3, 4,2,30.

**Таянч иборалари: кимматли коғоз,банк
вексели,облигация,акция,эмитент,эмиссия,фонд
биржа,листинг,дивиденд.**

Кимматбаҳо коғозлар хусусида суз юритадиган булсак, улар узок муддатли ва кисман (улушли) кимматбаҳо коғозларига булинади. **Узок муддатли** (карз) кимматбаҳо коғоз сифатида облигацияни келтиришимиз мумкин. **Умуман (улушли)** да эса акциялар булиши мумкин.

Молиявий бозорни шакллантириш бир ва ундан ортик икки даврни уз ичига олади. Молиявий бозорни ташкил этиш учун куйидаги иккита омилдан фойдаланиши зарур деб хисобланади.:

1.Корхона ва ташкилот ҳамда муассасалар хусусийлаштирилган, ҳамда эркин фаолият курсатиши лозим.

2.Давлат томонидан тегишли ёрдам курсатилиши керак. Молиявий бозорнинг шаклланишида молия-банк институтлари ва асосан фонд биржалари асосий рол уйнайди.

Биржалар учга булинади:

- 1.Ёпик
- 2.Кисман очик
- 3.Очик биржалар

Молиявий бозорнинг вужудга келиши ва фаолият курсатиши куйидагилар ахамиятга эга:

- 1.корхоналарнинг ривожланиши учун катта имконият тугилади;
- 2.илмий техника прогрессининг ривожланиши юкори табакага кутарилади;
- 3.молиявий бозор асосида корхона ташкилот ва давлат ташки бозорга чикиш имконияти тугилади;

- 4.юкоридагиларни хисобга олган холда, аҳолининг ижтимоий маданий ахлоли яхшиланади;

Молия бозори иштирокчилари мулк эгаси сифатида уз бойлигидан узлари билганларича фойдаланишлари мумкин, шу сабабли улар пул юзасидан эркин муносабат асосида битимга келадилар. Молия бозорида пулга кимматбаҳо коғозлар – облигация ва акциялар сотиб олинади. Молия бозорида вексель ва сертификат каби хужжатлар ҳам пул сингари муомалада булади, улар ҳам олди-сотди килинади. Молия бозори амалиётда расмий равишда тижорат банклари, сугурта, инвестиция, молия компанентлари, фойд биржалар, аукционлар оркали фаолият курсатади. Молия бозоридаги операциялар махсус воситачилар димрлар, брокер фирмалар оркали амалга оширилади.

Молия бозорининг энг ахамиятли жойи шундаки, у аҳоли кулидаги улик, харакатсиз пулни жонли, даромат келтирувчи пулга айлантради. Бундан шундай

хулоса келиб чиқадики, молия бозори миллий ва халқаро ҳужалик доирасида пул маблағлари эркин ҳаракатининг махсус шакли ҳисобланади.

Энди бевосита пул бозорининг узига қайталиқ. Жаҳон пул бозори амлиетидан маълумки қисқа муддатли ҳазина мажбурятлари еки ҳазина веселлари (улар ҳазина билетлари ҳам аталади) пул бозорининг асосий ҳаракатлантирувчи воситаларидан бири ҳисобланади.

Вексель – немисча айирбош сузиданолиган булиб, муайян микдордаги қарзга олинган пулни белгиланган муддатда қатъий тулаш мажбурияти юкланган, қонун билан тасдиқланган ҳолатда тулдириб расмийлаштирилган қарздорлик ҳужжатиدير. Уларни ҳар қандай тулашга лаекатли қорхона чиқариш ҳуқуқига эга. Веселни сотиш, қредит сифатида бериш ва аниқ олди-сотди битимида тулов воситаси сифатида ишлатиш мумкин. Векселлар асосан қисқа муддатга (бир йилгача) берилади, унинг оддий ва утқазма турлари мавжуд. Ҳазина векселлари инвесторларни жуда қизиқтиради, чунки улар ишончли, ликвидли ва даромадлари қафолатланган. Одатда янги чиқрилган векселлар дастлаб қим ошди савдосида (аукционда) сотилади, буерда сотувчи сифатида молия муассасининг узи, қаридорлар сифатида эса махсус диллерлар, банқлар ишлаб чиқариш тузилмалари иштирок этади. Ҳазина векселлари буйича туланадиган фойзлар дисконт (ҳисобга олиш) шаклида туланади

Ҳазина векселлари энг қисқа муддатли давлат қозози булганлиги учун, одатда улар буйича фойзлар узок муддатли ва урта муддатли қозозларниқига нисбатан паст булади. Ҳазина векселлари – давлат учун энг малол қеладиған қарз мажбуриятлари ҳисобланади. Бунга сабаб шуқи, қисқа муддат мобайнида уларнинг эгалари қуплаб микдордаги векселларни қайтаришлари мумкин. Қупинча, қарз мажбуриятларининг ушбу ҳили буйича қарздорлик давлат қарзининг асосий қисмини ташқил қилади. Ҳазина билетларининг қомиллаштирилған тури – қамқарма облигацияларидир. Улар облигация эғаси номига қайд қилинади ва уларни сотиб булмади, шунинг учун уларни “Бозордан ташқари” деб аташади. Уларни қақат айрим шахслар ва баъзи инвестиция фойзлари қекланған микдорда сотиб олиши мумкин. Уларнинг ёзилған қийматини облигация эғаси истаған пайтида қайтариб олиши мумкин, бу эса уларни юқори ликвидли қилади. Қамқарма облигациялари бир йилда бир марта чиқарилади, уни иш ҳақидан ушлаб қолиш йули билан ёқи нақд пулга қарид қилиш мумкин. Ҳазина векселлари билан буладиган операцияларни фьючерс битимларисиз тулик таввур этиш мумкин эмас. Фьючерс битимлари буйича операциянинг мақсади фойз ставкалари узғаришидан қайқов қилиш ва бу ставкаларнинг узғариши билан боглик тавакқалдан сакланишдир. Соддарок қилиб айтилса фьючерс битими тузилғанида қимматбаҳо қозозлар нархи узғарса ҳам (маълум муддат утғанидан кейин) шартномада қурсатилған баҳо буйича туланади.

Банк вексели – пул бозорининг навбатдаги воситаси ҳисобланади. У қенг тарқалған булиб, қелғусида маълум муддатда тулаш шарти билан товарга ҳақ тулаш учун фирма ёзиб берадиған қекдан иборат. Бундай векселда “Ақцептланған” деган банк белғиси булади, бу белғи тулаш буйругини ифодалаб, қек топшириладиған банкка уз-уздан қафолат вазиқасини утайди. Бундай вексель фирма билан яхши таниш булмаған, леқин банкка мутлок даражада ишонадиған қорижий миқозларга жуда қул қелади. Банқларнинг вексель операциялари қисқа муддатли тижорат қредити билан бевосита боглик. Қаридор товар ҳақини узи

тулай олмаса, векселларни накд пулга айлантериш эхтиежи тугилади ва булиш вексель операциялари ердамида бажарилади, яъни банк муддати келмаган векселни сотиб олади еки улар юзасидан пул ссудалари беради. Ссуда берилганида векселлар банк ихтиерига утади, ссуда кайтариб берилиши билан векселлар эгасига кайтарилади. Векселлар юзасидан берилган ссудалар муддатли (кайтариш муддати курсатилган) ва муддатсиз яъни онкол (банк томонидан исталган пайтда кайтариб олинадиган) хилларга булинади. Улар одатда 1 ойдан 3 ой муддатгача берилади.

Уз-узини назорат килиш саволлари:

1. **Кимматли когозлар тушунчаси**
2. **Кимматли когозлар турлари**
3. **Эмитент тушунчаси**
4. **Кимматли когозлар эмиссияси**
5. **Дисконт тушунчаси**
6. **Листинг тушунчаси**
7. **Вексель тушунчаси**
8. **Облигациянинг мохияти**
9. **Акциянинг мохияти**

8- маъруза: Халкаро валюта муносабатлари.

Режа:

- 8.1.Халқаро валюта тизими.
- 8.2.Валюта курси ва унга таъсир этувчи омиллар.
- 8.3.Халқаро ҳисоб-китобларнинг асосий шакли.
- 8.4.Ҳисоб-китоб операциялари.
- 8.5.Нақд пулсиз оборотни таркиби.
- 8.6.Нақд пулсиз ҳисоб китобларни шакллари.
- 8.7.Нақд пулли оборотни хусусиятлари.

Адабиётлар: 1, 2, 3, 5, 45, 32,21.

Таянч ибора. Валюта, миллий валюта, валюта тизими, валюта курси конвертация, бозор иқтисодиёти, ЭКЮ,ЕВРО, олтин андоза тизими, эркин конвертирланган олтин паритети.

1.1.Бозор иқтисодиёти очик, эркин иқтисодиёт булганлиги учун мамлакатларо иқтисодий ҳамкорликни талаб қилади ва миллий тор доирадаги ҳаракатни инкор этади. Бундай ҳамкорликнинг асосий меҳнат тақсимоли ташкил этади.

Халқаро меҳнат тақсимоли иқтисодий нафлик қондасидан қелиб чиқади. Мамлакат учун қайси маҳсулотни ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш қулай бўлса шу маҳсулот бошқаларга етказиб берилади, қайси қайси товарни мамлакат ичида ишлаб чиқариш урнига уни ташқаридан келтириш арзонга тушса, шу товар импорт қилинади. Масалан: Кувайт учун нефтни, Россия учун ёғочни, Япония учун турли машиналарни, Ўзбекистон учун пахтани, Хиндистон учун чойни, Канада, АКШ учун бугдойни, Бразилия учун кофени экспорт қилиш фойдали экан, улар шуни афзал қуришади.

Иқтисослашув мамлакатнинг катта қичигига боғлиқ бўлмайди, халқаро иқтисослашув тобора кенгайиб чуқурлашиб боради. Дастлаб у тор доирада яқин бирон бир соҳада, масалан, озиқ-овқат ишлаб чиқаришда юз берса, қийинчалик турли тармоқларни қамраб олади, ундан хизмат соҳасига утади ва ҳаказо. Халқаро миқёсида алоқалар қанчалик чуқурлашса, мамлакатларнинг бир-бирига боғлиқлиги мураккаблик қучаяди, унинг ҳамкорлиги доираси кенгайди. Бундан шундай хулоса қилиб чиқадики, иқтисодий алоқалар давлатлар аро доирага қичиб, байналмилаллашиб боради, натижада пул иқтисодий муносабатлар востасига айланади.

Бу бир мамлакат пулини иккинчи бир мамлакат пулига айлантиришни тақозо этади, ягона жаҳон пулини талаб этмайди, талаб этган вақтда ҳам у йук. Масалан: Ўзбекистон Россия билан савдо-сотиқ ишларини амалга оширганида қандайдир янги пулнинг зарурати йук. Бунинг учун ҳар иккала мамлакатнинг пули долларга таққосланади ва шу орқали ҳисоб-китоб ишлари амалга оширилади.

1.2. Миллий доирадаги амал қилувчи, кадр-қиймати шу мамлакат бойлиги билан таъминланган пул валюта деб айтилади. Валюталар бир-бирига таққослаш йули билан айирбошлаганида валюта муносабати пайдо

булади. Жахон хужалигида бу халкаро валюта муносабатларини вужудга келтиради. Юкорида ягона жахон пул йук дедик, аммо жахон миккиёсида ягона тулов воситаси булмаса, турли муносабатларни амалга ошириб булмайди, шу сабабли ҳам расман булмасада АКШ долларлари жахон пули доимий бажаради. Сабаби доллар жахон мамлакатлари валюталари ичида энг баркарор валюта ҳисобланади. Аммо айрим ҳолларда бу вазифани Япония иени, Германиянинг дойч маркаси, Англиянинг фунт стерлини ҳам бажариши мумкин, сабаби бу мамлакатларнинг валюталари ҳам мамлакат бошлиги билан таминлашган.

Европа иктисодий ҳамжамиятига аозо булган 15 мамлакатда (Франция, Герердия, Англия, Белгия, Голландия, Люксэмбург, Дания, Греландия, Португалия, Испания ва бошқалар) умумий ҳисоб-китоб бирлиги сифатида экю пул бирлиги қабул қилинган эди, (у узаро ҳисоб-китобларда АКШ долларларининг ҳукмронлигига қарши чора сифатида амал қилади) аммо экю долларлардан фарқли туларок момиланинг барча соҳасининг қамраб оладиган валюта эмас, экю Европа иктисодий ҳамжамиятига аозо булиб юрган мамлакатлар уртасидаги умумий ҳисоб-китобларда фойдаланилар эди.

Европа мамлакатлари уни умумий ҳисоб-китоб воситаси булганлиги учун шу ҳамжамиятга қирувчи мамлакатлар воситаларининг курсин белгилаб беради. 2000 йилдан бошлаб Европа ҳамжамиятига аозо мамлакатларда ягона бюджет, солиқ, кредит ва молия тизими урнатилади.

Экю урнига, ягона пул - "ЕВРО" деган валюта қиритилди. 1 евро 1999 йилдан бошлаб 11 мамлакат доирасида амал қила бошлади. Демак халкаро меҳнат тақсимоти қенгайиб борган сари жахон иктисодий алоқаларининг турли-туман шакллари-товарлар ва хизматлар билан савдо-сотик қилиш ссуда сармояси ва инвестицияларнинг ҳаракати, ишлаш ва оқим техника борасидаги ҳамқорлик, ишчи қучларинин қучиши (миграция) ва халкаро туризм вужудга қелади ҳамда уларни ҳаммаси мамлакат пул бирлигига нисбатан халкаро харитадаги талаб ва тақлифни шакллантиради. Шундай қилиб пул валютага айланади ва у халкаро миккиёсида умумий эквивалентлик вазифасини бажаради.

Юкорида айтилган фикрлардан Маълум буладикки халкаро валюта тизими мамлакатларда барча ташки иктисодий алоқаларни ривожлантириш қараёнида шаклланади.

Ундан фарқли уларок жахон валюта тизими товарлар билан савдо-сотик қилиш, хизматлар қурсатиш, сармояларни ҳаракати шаклидаги ташки иктисодий алоқаларга хизмат қурсатиш билан боғлиқ халкаро валюта муносабатларининг ташкил қилишга доир давлатлар аро битимни мажмуасидан иборат.

1.3. Халкаро валюта тизими уз тараккиётида бир неча тараккий босқичларни босиб утди. Халкаро валюта тизимининг энг биринчи шакли олтин андоза тизими булган. У 1840 йилдан 1914 йилгача давом этган бу тизим талабларига қура хар бир мамлакат валютаси узининг олтин

микдорига яони грамлардаги олтин массасига эга булган. Мамлакатлар уртасидаги савдо белгисининг натижаларига кура фарклар олтин билан хисоб-китоб килинган, бу эса олтиннинг мамлакатдан мамлакатга окиб юришига олиб келган.

Олтин андоза тизимининг афзаллик ва камчилик бунини жиддий нуқсон деб атаса ҳам буладиган тамонлари бор. Афзалликлари:

1. олтин андоза валюта курсларининг Маолум даражада баркарорлиги ва уни олдиндан билиб туриш мумкинлигига кумаклашди, натижада халқаро савдонинг ривожланишига асос булди.
2. олтин андоза механизми фақат қисқа муддатга вужудга келиши мумкин булган тулов баланси такчилларини йукотишга ёрдам берган.

Камчиликлари:

1. пул массаси ва олтин захираси орасидаги нисбат қоидаларига тусиқлар пайдо булган.
2. олтин паритети ва алмашув курси баркарорлигини сақлаб туриш учун давлат ихтиёрида олтин ва чет эл валютасидаги меқвидли доимо мавжуд булиши лозим эди.

Олтин андоза тизимидан сунг олтин доллар тизими майдонга келади. Бу тизим доллар халқаро резерв валютасидаги алмаштирилуви қанлишга асосланган эди. Бунда давлатларни ички пул тизимлари АКШ долларига нисбатан эркин айирбошланиш тамоилига асосланган эди.

Хозирги замон иқсодиётида бошқариладиган валюта курслари деб аташ мумкин булган ҳар қил валюта тизимлари мавжуд.

Энди халқаро валюта муносабатларида халқаро валюта муносабатларида халқаро валюта фондининг (ХВФ) тутган урнига тухтатилиб утамиз. ХВФ - халқаро савдо ва валюта ҳамкорлигини ривожлантиришга таосир курсатиш мақсадида этган халқаро валюта-кредит ташкилоти. БМТ нинг ихтисослаштирилган муассаси. 1944йилда ташкил топган. Бугунки кунда 180 дан ортиқ мамлакат бу ташкилотга аъзо булган. ХВФ нинг 2та асосий вазифаси бор:

1. Ўзбекистон аъзолари булмиш мамлакатнинг валюта алоқаларининг бошқариб туради;
2. Умумий кредит маблаъларидан аъзо мамлакатларга қарз бериш орқали уларнинг тараккиётига кумаклашади.

1.4. ХВФ нинг капитали унга аъзо мамлакатларнинг бадал пулидан ташкил топади. Унинг услиши янги аъзоларнинг бадал пули ва қолдиқ учун олинган қоишлари ҳисобига юз беради. Масалан: Ўзбекистон Республикаси 1992 йил сентябридан бери ХВФ нинг тула ҳуқуқли аъзоси ҳисобланилади. ХВФ нинг захираларига аъзолик бадаллари: валюта қисмига 70.324.000 доллар (46.816000 СДР, 1 СДР=1,5 АКШ доллари), рубль қисмига 229.026.000. доллар тулашган. Бу фонднинг аҳамияти

шундаки, 1996-1997 йилларда республикамиз Иктисодиётини баркарорлаштириш учун 259 минг АКШ доллари миқдорида мадад олди.

Валюта фондида қўйилган давлатлар уз валюталари курсини халқаро валюталарга нисбатан белгиламайди ва бу курс Маолум чегарада узгаради. Бунинг натижасида давлатлараро бир-бирига пул тулашда валюта курсининг узгариши катта салбий оқибатларга олиб келмайди. Валюта фондининг кредити умумий капитал ҳисобидан ва асосан Маолум учун берилади. Кредит олувчи давлат унинг малум қисмини % ҳисобида ҳар йили тулаб туради. Кредит миллий валютага хорижий валютани сотиш тарзида берилади. Кредит қайтаришганда қарздор мамлакат хорижий валютага қайтадан уз валютасини сотиб олади. Валюта фонди аозолари айна вақтида халқаро даканструкция ва тараққиёт банкининг аозолари ҳисобланади ва шу банкдан кредит оладилар. Жаҳонда 100 дан ортиқ ҳар-хил пул бирликлари мавжуд.

Барча миллий пул бирликлари мавжуд давлатлар ичида товарлар ва хизматларнинг олди сотди, кредит беришлар бўйича ҳужалик келишувларига хизмат курсатади. Бироқ, товарлар ва хизматлар сотиб олинadиган ва сотиладиган ёки пул ва сармоялар оқими давлат чегараларини кесиб ўтадиган халқаро иқтисодий алоқалар жараёнида миллий пул бирликлари тулов ўтказиш учун зарур валютанинг эҳтиёжини таоминлайди. Шулардан ҳужалик вакиллари ўзлари учун зарур воситани тегишли курс бўйича керакли ҳажмида сотиб олишлари мумкин бўлган валюта бозорига мурожат қилади. Валютани сотиб олиш ёки сотиш зарар қўриш таваккали билан боғлиқ.

Валюта бозори молия бозорининг бир тури бўлиб, ҳужалик вакилларининг ташки иқтисодий операцияларига хизмат курсатишга ўндайди. Маолумки, имконият чет эл валютасига талабини келтириб чиқаради, экспорт эса, уз навбатида, унинг таклифини яратади.

Чет эл валютасига талаб ва таклиф бир-бири билан валюта бозорида муассамлашда. Ҳужалик субъектлари зарур миқдордаги чет эл валютасини сотиб олиш мақсадини билдириб махсус банкларга мурожат қилади. Банклар жорий валюта курси бўйича ўларга чет эл валютасини сотиш имконияти чексиз эмас, ўларнинг активидаги миллий ва чет эл валютасининг миқдори лимитланган бўлади. Рўхсат этилган тижорат банклари халқаро валюта бозорида доимо олди-сотди жараёнида иштирок этадилар валюта бозорининг энг йирик марказлари Лондон, Нью-Йорк, Франция-Монен ва Токио шаҳарлари ҳисобланади. Бундан ташқари Сингапур, Ганконг, Баҳраин давлатларида ҳам халқ, вал бозорлари тизими суратлар билан ривожланмокда.

Демак, валюта бозори - чет эл валютаси чек вексели у кредити ва бошқа қимматбоҳо қўозларини сотиш, сотиб олиш ва алмаштириш миқозидир уни миллий ва халқаро банклар, шунингдек биржалар амалга оширади, турли мамлакатларнинг банклари ўртасидаги алоқалар воситасида вужудга келган жаҳон бозори ташки савдо, инвестиция, туризм ва бошқа муносабат билан боғлиқ валюта ҳисоб-китобларни олиб боришга хизмат қилади. Валюта бозорида муоммолар валютани халқга ўтказиб бериш

(халқаро тилда спот деб айтилади) ёки ва матнни тامينлаш вақтидаги курс буйича Маолум муддатда (фарворд) утказиб бериш шаклларида амалга оширилади бир мамлакат пул бирлигининг бошқа мамлакат пул бирлигида ифодаланган бахоси валюта курси деб айтилади валюта курсининг катрий кайт этилган ва узгариб турадиган (пулга булган талаб ва таклифга караб) турлари мавжуд.

Валюта амалётида валюта юкорирок курс (сотувчи курси) кулланилади. Валюта курсининг икки даражаси уртасидаги фарк (маржа) банкининг валюта муомаласидан олинадиган фойдасини ташкил этади чет эл валютаси курсининг валюта биржасидан махсус муассаса тамонидан белгиланиши ва махсус бюджетларда нашр килиниши валюта катеровкаси деб аталади. Мамлакатимизда чет эл валютаси курси Ўзбекистон Республикаси банки тамонидан белгиланади. Валюта курси талаб ва талабининг жорий нисбати асосида доимо узгариб турадиган бирлигидир. Бир катор мамлакатларида бугинги кунда белгиланган вақтда курс сақланмоқда. Миллий валюта нархи умумий қабул килинган андозага, (асосан АКШ долларига) нисбатан белгиланади ва давлат тамонидан куллаб-қувватлаб туради.

Бу давлат куп микдордаги валюта захираларига эга булиши, уни тулдириб туришга ва ундан фойдаланиши, имкониятини чеклаш ва экспортни раҳбарлантириш чораларини куриш зарур. Агар давлат мана шу чораталабларини кура олмаса валютани сотиш ва сотиб олиш буйича "хуфия" бозори деб аталадиган бозор пайдо булади, расмий тизилмаларида коррупция ва порахурлик авж олади. Аммо шуни айтиш керакки, жаҳондаги бирон-бир мамлакат бундан анча кутила олмаган. Валюта курсининг узок муддат оптимал нисбатида туриши 1-дан иши унимдорлигига, 2-дан иктисодий усиши суратларига, 3-дан, молия тузимининг самарадорлигига, 4-дан, мамлакат ишчи ресурсларининг даражасига боглик булади. Демак, валюта курсини белгилашчи асосий омил турли молиялаштиришлардаги ваколатларининг харид курби, кадр-киммати хисобланади. Бу эса уз навбатида мамлакатларнинг иктисодий ривожланиш даражасига боьлик. Юксак ривожланган мамлакатлар валютасининг курси юкори булади.

Шуни алоҳида айтиш керакки, валюта курсининг пасайиши товар экспортининг, кутарилиши эса импортни кулай килади. Айрим ҳолларда товарларни четга сотишдан катта даромад олиш мумкин.

Хулоса килиш мумкинки валюта курси икки турга булиниши мумкин экан:

1. Катрий узгармайдиган курс-валюталар нархи барқарор туради;
2. Сузиб юрувчи курс-валюталар курси валютага булган талаб ва таклиф таосирида узгариб туради, аммо бу узгариш Маолум чегарада юз беради.

Демак валюта курси пул кадрини белгилайди ёки ифодалайди.

Халқаро микёсидаги уз кадрига ва обрӯ-эотиборига караб, валюталар икки гуруҳга булинади:

1. Конвертирланган валюта - бошка валюталарга эркин алмаша оладиган валюта.
2. Конвертирланмаган валюта - бошка валюталарга алмаштириш учун кабул килинмайдиган валюта.

Мамлакат валютасининг кайси гурухига кириши унинг баркарорлигига боълик. Масалан, немис маркаси эркин конвертирланган, руснинг рубли конвертирланмаган пул. Немис маркаси ҳамма жойда бошка валюталарга эркин алмаштирилади, рубль эса бундай имкониятдан махрум. Рубл МДХ (мустиқил давлатлар ҳамдустлиги) мамлакатлари ички бозорида бошка валюталарга алмашади, аммо чекланган ҳолда. Валюта уз мамлакати доирасида айрибош килинса у ички конвертирланган валюта ҳисобланади. Мамлакатнинг иқтисодий кудрати ривожланиб борган сари пулнинг ҳам кудрати ушиб боради, бу эса аста секин унинг эркин конвертирланган валютага айланиш имкониятини вужудга келтиради.

Конвертирланган валютанинг узи икки хил бўлади:

1. Эркин конвертирланган валюта-бу чекланмаган миқдорда ва ҳамма пул операцияларини бажариш учун ҳам валюталарга эркин алмашадиган пул. Бундай хусусият кадр-қиймати баркарор, ишонч ва етарли даражада бойлик билан таоминланган пулларга ҳосил. Улар жумласига АКШ доллари, Англия фунт стерлини, герман маркаси, Япония иени, Швейцария франки каби пуллар қиради. Бу пуллар амалда жаҳон пуллари ҳисобланади.
2. Одатдаги конвертирланган валюта - бу фақат Маълум пул операцияларини утқизиш учун, чекланмаган миқдорда бошка валютага алмашадиган пул. Бу пул жаҳон пули ролини уйнай олмайди, сабаби амал қилиш доираси чекланган. Булар, Франция франки, Италия лираси, Финландия маркаси ва бошқалар.

Бозор Иқтисодиётига утаётган мамлакатларда, жаҳондан Ўзбекистонда конвертирланган валютанинг бўлмаслиги, унинг жаҳон бозорига чиқишига тусқинлик қилади. Конвертирланган валюта йук жойга чет эл капиталли ошиқмайди, яъни эркин оқиб қирмайди. Бозор Иқтисодиётига утишнинг энг зарур шартларидан бири аввало пул бирлигини хорижий валютага мамлакат иқеарисида эркин айрибошлашни таоминлашдир. Ана шундагина пулни ташки валюта бозорида конвертирлаш имконияти вужудга келади. Бу мамлакатларнинг жаҳон иқтисодиётига қушилишининг муҳим шarti ҳисобланади.

Конвертирланган валюта изчил равишда экспорт-импорт операцияларини утқизишни қафолатлайди, бу эса товарлар ва пул оқимини мослаштириб, бозорда мувозанат бўлишини таоминлайди.

Миллий иқтисодиётни ривожланишида мамлакатимиз корхона ва ташкилотларининг экспорт-импорт операциялари ёрдамида ташки иқтисодий алоқаларини урганиш ва ушбу соҳада ҳисоб-китоб тизими қандай амалга оширилаётгани туърисида фикрлашиб олиш зарур бўлади. Умуман олганда ҳисоб-китобнинг қандай шакллари ва турлари жаҳон амалиётида қенг

кулланилади. Мазкур саволларга жавоб топиш учун умумий ҳолда нақд ва нақд бўлмаган ҳисоблашувлар асосида қандай амалиётлар ётишини билиш зарур.

Халқаро ҳисоб-китоб шакллари урганишдан аввал Ўзбекистонда мавжуд бўлган пул ҳисобла-шувлари тизими билан танишиб чиқамиз.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар деганда корхона ва ташкалотлар томонидан товар айрибошлаш хизматлар курсатиш ва товарсиз операциялар бўйича бир-бирига бўлган талаб ва мажбуриятларни нақд пул ишлатмасдан пул маблаъларини ҳисоб-китоб рақамига утказиш орқали амалга оширилиши тушунилади. Соддарок атганда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар бу нақд пул иштирокисиз сотувчи ва сотиб олувчининг ҳисоб-китоб рақамларида езув орқали амалга ошириладиган ҳисоб-китобидир. Уни жорий этишдан асосий мақсад нақд пул тақсимлигига барҳам беришдир. иқтисодиёт ривожланиб борган сари пул айланишда ва муомалада пулсиз ҳисоб-китобларнинг ҳиссаси доимо ортиб боради. Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг жорий этиш заруриятини келтириб чиқариувчи бир қатор сабаблар бор, булар.

1. Жами мил. Шахс ва миллий даромад ҳажмининг ортиб бориши;
2. Саонат ва кишлоқ хужалиги ишлаб чиқариш ҳажмининг усиши;
3. Товар обарот ҳажмининг усиши;
4. Баени кредитининг айрибошлаш жараёнидаги ролини усиши;
5. Иқтисодий алоқаларни ривожлантиришда ва ҳисоб китобларда электрон ҳисоблаш техникаси ва компьютерлардан фойдаланишнинг усиб борганлиги ва ҳақозолар.

Ҳозирги кунда пул айланишининг асосий қисмида одамзоддан ортиги нақд пул иштироксиз ҳисоблардан ҳисобларга утказиш орқали амалга оширилади.

Нақд пулсиз пул ҳаракати ҳажмининг доимий усиб бориши халқ хужалигида жуда катта аҳамиятга эга. Унинг аҳамияти шундаки:

1. Иқтисодиётда нақд пулга бўлган эҳтиёж кескин камаяди.
2. Ўзаро ҳисоб китобларни амалга ошириш учун сарфланадиган муомала харажатларида тежалади.
3. Пул маблаъларининг ҳавфсизлиги таъминланади.
4. Хужалиқлар уртасидаги алоқаларни мустаҳкамлайди, товар ва пул маблаъларини ҳаракатларини тезлаштиради.
5. Солиқ тизими фаолиятини яхшилашга ёрдам беради.

Фирма (корхона), ташкилот ва муассасалар уртасида амалга ошириладиган нақд пулсиз ҳисоб китоблар уларнинг мақсади, обьекти (мақони) тулов усулига қараб бир неча турларга бўлинади.

1. Ҳисоб китоб обьекти ёки туловнинг қандай мақсадга қаратилганлигига қараб:
 - А) товар ва хизматлар учун ҳисоб китоблар.
 - Б) товарсиз операциялар
2. Ҳисоб китобларни утказиш жойига қараб:
 - А) бир ҳудудда амалга ошириладиган ҳисоб китоблар.

Б) ҳудудлараро ҳисоб китоблар.

В) мамлакатлараро ҳисоб китоблар.

3. Туловни амалга ошириш усулларига қараб:

А) қафолатланган ёки қафолатланмаган ҳисоб китоблар.

Б) узаро қарзлардан қечиши орқали бўладиган ҳисоб китоблар.

В) тулов қечиктириладиган ҳисоб китоблар.

4. Махсулотни сотиш усулига қараб:

А) сотувчи билан сотиб олувчи уртасидаги туъридан-туъри ҳисоб китоблар.

Б) транзит операциялари орқали амалга ошириладиган ҳисоб китоблар.

Маълумки нақд пулсиз ҳисоб китобларни ташкил этиш ва амалга ошириш ишларини банк олиб боради. Уларнинг вазифалари бу борада ҳар хилдир. Махсус банклар халқ хужалиғи тармоқлари қорхоналарга ҳисоб китоб хизматини қурсатади. Марказий банк бу ҳисоб китобларни юритиш бўйича тартиб қоидаларни ишлаб чиқади ва уларнинг бажарилиши устидан назорат юргизади.

Қорхона ва ташкилотларнинг аризаларига биноан махсус банклар уларга нақд пулсиз ҳисоб китоблар операцияларини амалга ошириш учун:

1. Ҳисоб китоб рақами.

2. Жорий рақами.

3. Ссуд рақами.

4. Бюджет рақами ва бошқа рақам очади .

Бу рақамлардан қайси бирининг очилиши:

1. Хужалиқ ва ташкилотларнинг фаолияти тури

2. Молиялаштириш манбаи

3. Фойдаланиш мақсадига инвестиция сарфланган ва бошқаларга қараб белгиланади.

Ҳисоб – китоб рақамлари ҳуқуқий жиҳатдан мустақил балансга ва уз айланма маблаъларига эга бўлган хужалиқ ҳисоби асосида иш юритадиган қорхона ва ташкилотларга очилади. Ҳуқуқий жиҳатидан мустақил бўлмаган ташкилотлар ва муассасаларга жорий рақамлар очилади.

Бюджет қассасини ижро этиш операцияларини бажариш, туловларнинг тушуми ва қаражатларини ақс этириш учун бюджет рақамлари очилади. Қорхона ва ташкилотлар банк муассасаларида уз рақамларини очиш учун қуйидаги хужжатларни топширишлари қерак:

1. Рақам очиш туърисидаги ариза

2. Қорхона ёки ташкилот ташкил қилинганлиғи туърисида юқори ташкилотларнинг қароридан қучирма.

3. Қорхона ёки ташкилот низомининг нусхаси.

4. Имзолар намунаси ва рақмзли муҳри туширилган иккита махсус хужжат.

Бу хужжатлар банкга топширилгандан сунг уни туърилиғини банк бошқарувчиси қуриб чиқади ва бош бухгалтерга рақам очиш мумкинлиғи туърисида қурсатма беради. Амалиётда нақд пулсиз ҳисоб -китобларнинг қуйидаги шакллари қулланилади:

1. Акцент шакли.
2. Тулов топширикномалари билан хисоб-китоблар.
3. Акредит шакли .
4. Чеклар билан хисоб-китоблар.
5. Узаро тулов ва мажбуриятларни кечишасосидаги хисоб-китоблар.
6. Режали туловлар ва бошкалар.

1. Акцепт – бу тулашга розилик деган булибтуловчи корхона томонидан тулов талабномаси тулаш учун қабул қилинганлигини билдиради.

Маолум қилиш шартига қараб акцент ижобий ёки салбий бўлади. Ижобий акцептда туловчининг розилиги ёзма равишда билдирилади. Салбий акцептда туловчининг туловларини амалга оширишга розилиги сукут саклаш орқали билдирилади, яъни акцент муддати ичида туловчи корхона акцептдан бош тортмаса, ёзам равишда розилик билдирмаса банк томонидан туловлар амалга оширилади. Амалиётда акцепт шакли нақд пулсиз хисоб-китобларнинг 45 – 50 % ни ташкил этади. Бундай хисоб-китобларга купрок камунал ва маиший хизматлар, телефон, газ, сув, эдлектр, иссиқлик энергияси учун туловлар қиради.

2. Тулов топширикномалари билан хисоб-китоблар шакли асосан маҳаллий ҳудудларда товарларни жунатишда қулланилади.

Пулни туловчи банк муассасасига белгиланган муддатдаги суммани ўз шчетига товар сотувчи ёки бу корхонанинг банкдаги шчетига ўтказиш туърасидаги топширикномани тақдим этади. Сотиб олувчи товарни олғнаидан сўнг кейинги иш қунигача қечиктирмасдан тулов топширигини банк муассасасига топшириши қерак. Ҳар бир қечиккан қуни учун 0.04 % товар суммасига нисбатан миқдорида жарима туланади. Чек – бу товар олиш учун кассага пул ўрнига бериладиган ҳужжатдир. Пулсиз хисоб-китобларнинг бўдай шаклида банк корхона ва ташкилотларга чек дафтарчасини езиб беради. Демак чек корхона ва ташкилотларнинг банкида пул борлигидан далолат берувчи ишонч қўёзи.

Пул ҳаракати банкдан бошланади. Нақд пул банкдан қикқач, корхона фирма , ташкилоит ва муассасаларнинг кассасига ва ундан аҳоли қулига ўтади. Олди сотди қараёни ва тулов мажбуриятлари бақарилганч яна банкка қайтади, албатта ҳаммаси эмас. Нақд пул қулланиладиган пул айланитш қуйидаги субоеклар ўртасида бўладиган пул хисобларида намоён бўлади:

1. Давлат ва корхона, ташкилолар, муассасалар ўртасида (иш ҳақи, муқофотлар бериш, товарлар сотиб олиш, хизматлар қурсатиш учун туловлар).
2. Давлат ва аҳоли ўртасида (пенсия, стипендия, нафақа, ютуқли пуллар тулаш, бюджетга турли туловлар, солиқлар ва бошқалар).
3. Қредит тизими билан аҳоли ўртасида (Қарз олиш ва қайтариш, қамъарма қуйиш ва уни олиш ва бошқалар).

Пул доимо айланитшда ҳаракатда экан муомалада нақд пул массаси (миқдори) вужудга қелади. Муомаладаги нақд пул массаси деганда Маолум

бир вақтда муомалада мавжуд булган нақд пулларнинг йиғиндиси тушунилади. У қийдагилардан ташкил топади:

1. Иш юритувчи барча субъектлар ҳамда жамоа ташкилотларининг касса колдиклари.
2. Барча банкларнинг кассаларидаги нақд пул колдиклари.
3. Аҳоли қулидаги нақд пуллар.

Маълумки муомаладаги нақд пуллар ва уларнинг колдиклари лимид билан чегараланади. Лимиддан ортикча пул колдиклари банкларга топширилади. Банклар эса бу ортикча нақд пул маблаъларини резерф фондига утказди. Муомаладаги нақд пул массасининг аҳоли қулида қолган қисмини ҳисоблаш ва тартибга солиш нихоятда қийин жараён дир, сабаби аҳоли уни хоҳлаган вақтда ишлатиши мумкин. Бундан ташқари муомалада нақд пул массасига таосир этувчи омиллар мавжуд. Аҳоли қулидаги нақд пул массасига аҳолининг истхемол товарларига булган товарининг қондириш даражаси, вақтинча буш турган жамъармаларнинг банк айланмасига жалб этиш даражаси таосир қурсатади. Арағ муайян ҳудудда аҳоли истхемол қондириш учун товар ва хизматлар етишмаси пул массаси бошқа жойга «Оқиб» кетади. Бу «Оқиб» юриш бозор иқтисодиётига утиши даврида барча мамлакатлар шароитида пул қадрсизланишини жиловлаш мақсадида мамлакатимизда узига хос пул қредит сиёсати утказилмоқда, бунинг маоноси нақд пуллар фақат иш хақи ва унга тенглаштирилган маблаъларни (нафақа, пенсия, стипендия) бериш учун ишлатилмоқда. Аммо иш хақиға натура формасида махсулотлар бериш ҳам йук эмас.

Бозор иқтисодиётига утиш шароитида хужаликларда нақд пул айланишини ташкил этишни қуйидаги тамоиллари мавжуд:

1. Барча иш юритувчи субъектлар (қорхона, фирма, ташкилот ва муассасалар) узларининг пул маблағларини банклардаги ҳисоб қитоб рақамларида сақлашлари шарт. Агар шунда, пул маблаъларида тезқорлик билан қойдаланишға бошқа иш юритувчиларнинг пақд пулға булган талабининг қондирилишиға эришилади. Бундан ташқари, мамлакатда пул ҳаракатининг тезлашувига эришилади ва халқ хужалиғига миқиесида хужаликлараро тулов интизоми мустанкамланади.

2. Хужаликлараро нақд пул айланиши ва нақд пулсиз ҳисоб-қитоб шартлари махсус қон ва қоидалар билан қатрий чегараланган.

3. Нақд пул маблағлари банклар томонидан хужаликларға маолум мақсадлар учун берилади ва уларни амалға ошириш учун ишлатилади.

Хужаликларда қассанинг қирим ва қиким операциялари ҳаракдаги қоидаларға риоя қилинган қолда аниқ равшан ва уз вақтида амалға оширилиши шартдир.

Назорат учун саволлар.

1. Халқаро валюта тизими деганда нимани тушунаси?
2. Олтин паритети нима?
3. Халқаро валюта фонди қачон ташкил қилинган.
4. Валюта қурсининг узғариши иқтисодиётға қандай таосир қурсатади.

5. Конвертирланган валюта деганда нимани тушунаси?
6. Конвертирланмаган валюта кандай валюта?
7. Сузиб юрувчи курс кандай?
8. Спот операцияси кандай операция?
9. Форвард операцияси кандай операция?
10. Халкаро хисоб-китобларга зарурият қачон тугилади?
11. Накд пулсиз хисоблашувларни кандай турларини биласиз.
12. Накд пулсиз хисоблашувларни иктисодиётга кандай таъсири бор?

9-МАБРУЗА: Сугурталаш ва сугурта иши.

РЕЖА:

- 9.1. Сугуртанинг келиб чиқиши ва моҳияти.
- 9.2. Сугурта турларининг таснифи.
- 9.3. Сугурта компаниялари
- 9.4. Полис шартномаси, унинг моҳияти.

Адабиетлар: 1, 2, 4, 56, 76, 59, 92

Таянч иборалар: сугурта, полис, шартнома, агент, хисобот, инвестиция, аспект, резерв.

Сугурталаш – иктисодий муносабат бўлиб, уда энг камида икки томон иштирок этади.

Биринчи томон (субъект)- бу сугурта ташкилоти (Давлат Хиссадорлик жамияти, хусусий) бўлиб, уни сугурта килувчи деб атади.

Иккинчи томон (субъект) ёки сугурта килдирувчи – ҳукукий ва жисмоний шахс хисобланади. У тула фукаролик лаёқатига эга бўлади, уз шахсий манфаатини ёки учинчи томонни манфаатини сугурталайди, бунинг учун у сугурта манфаатини (туловлар бадаллари) тулайди ва конун ёки сугурта шартномаси бўйича сугурта ҳолати (табиий офат, бахтсиз ходиса, одам йикилиб майб бўлганда ва бошқалар) юз берганда сугурта килдирувчига зиён (иктисодий ёки унинг саломатига) етказилган пайтда сугурта кайтимини (тавон) олиш ҳукукига эга бўлади.

Биз сугурта хакида гапирар эканмиз яъни, сугурта формаси тарихида империя давриданок мавжуд бўлиб ҳар хил максдалар учун куллаш кузда тутилган. Уша даврдаги сугуртанинг илк қурилиши дафн хатлари (васиятнома) кассасига ҳам ухшаб келади. Кейинчалик бундай коллегиялар юзага кела бошлади ва аъзолик бадали 100 сестерцийни ташкил қилиб, ойлик бадал эса 5 сестерцийни қилиб белигланган бўлган агар коллегия аъзосига зарар етганда маълум микдорда товон туланар эди.

Мабодо коллегия аъзоси вафот этса васиятномада қурстилган меросхурга 3 сестерций туланарди. Бу пуллар қушим ва етим қолган оилани химоялаш максидида берилади.

Сугурта суммасини олиш ҳукуқини узини жонига қасд қилганда ёки бўлмаса, ойлик бадални уз вақтида туламаган ҳолларда бекор қилинади.

Кадимги Римда харбий коллегиялар даврининг ажралиб турувчи гуруҳи хисобланар эди. Аъзолик бадали 750 динар келиб белгиланган (1 динар- 4 сестерцийга тенг булган). Бундай юкори бадал хар ойда туланиб турилган буларнинг эвазига коллегия куйидаги мажбуриятларни олган эди:

Хизмат жойда юкори лавозимга кутарилган пайтда 5 динар беради. Агар бошка регионга кучиб кетаётганда харажатларни коплаш учун 200 динар ажратилади.

Отда юрувчиларга хизмат муддати тугаганда 500 динар берарди. Ишдан интизовий равишда бушатила, буни ярим суммаси берилади.

Мабодо вафот этган тақдирда меросхурга ёки бошка дафн маросимларини буйнига олган кишига 500 динар берилган.

Биринчи сугурта бирлашмаси ХҮІ асрда Исландияда пайдо булган . бунда аҳоли ёнгиндан, уй хойвонларининг кирилиб кетиши натижасида иттифокларнинг хар бир коплаш учун иттифокларга бирлашганлар. Бу ходиса руй берса курилган зарарнинг бир кисми пул билан колган ускуналар билан ёки иш кучи билан копланарди. Лекин Исландия бирлашма иттифоклари узок, яшай олмади.

ХҮІІ аср охирига келиб Схветсия ва Германияда кишлок хужаликларининг мол куйларини сугурта киладиган ташкилот тузилди. Булар унча катта булмаган регионларда узаро муносабатдан келиб чиккан эди.

1710 йилда Лондонда биринчи катта сугурта ташкилоти «Сун – Фиер Оффесе»га асос солинган. Бу узининг тугридан тугри иш юритиши билан ажралиб турар эди.

ХҮІІІ аср бошларига келиб сугуртанинг 3 хил тури юзага келди.

Булар:

денгиз сугуртаси;

мол – куйларни сугурталаш;

ёнгиндан (факат кучмас мулк) сугурталаниш кабилардир.

Бу даврда Шотландия, Ирландия, Франтсия ва Германияда градабиддан сугурта килиш кенг таркалган эди. 1852 йилда 26 та сугурта ташкилотига асос солинган булиб, улар асосан градабиддан курилган зарарни коплаш билан банд булган.

1853 йилда факат 12 та сугурта ташкилоти колиб, уларнинг сугурта суммаси 300 миллиондан ошиб кетган эди. 1895 йилда Германияда 25 та хусусий узаро жамиятлари мавжуд булиб, улардан 5 таси акционерлик ва сугуртаси узаро жамиятлар эди. Улар томонидан сугурта килинган мулк суммаси 2,5 миллион мартага тенг булган. Шулардан жами градабития чугурта килиш 1/3 кисмни ташкил килар эди.

ХХ аср бошларига келиб бошка Европа давлатларида, Австрияда сугурта ташкилоти, Францияда 20 та, Италияда 16 та, Англияда 3 ва Россияда 2 та сугурта ташкилотлари фаолият олиб бора бошладилар.

Сугурта жамиятлари айрим нарсаларни сугурта килиш билан чекланибгина колмай, уз имкониятларини кенгайтириб борди. Мол-холларни сугурта килиш янада кенгрок юлга куйилган эди.

ХХ аср бошида купгина иктисодий ривожланган мамлакатлар меҳнаткашларнинг сугурта килишни давлат тизими ташкил топа бошлади.

ХХ асрнинг 20 йилларида Австрия, Болгария, Швейцария 12 та хонада ишсизлик мажбурий сугурта килиш мавжуд эди.

Сугурта ташкилотлари муваффақиятли иш олиб бориш мақсадида маълум бир сугурталаш хизматларини амалга оширишга мослашиб боради, бунда сугурта турларининг таснифи биринчи даражали масала бўлиб ҳисобланади. Собик СССРда давлат сугурта жамиятининг аниқ тизими ташкил қилинган бўлиб, чет эл амалиётидан бирмунча яхши йулга қуйилган эди. Барча бажарилган операциялар, сугурта ҳимоялаш объектлари, сугурта жавобгарлиги ҳажим ва ҳимоялаш даражасига кура гуруҳларга ажратилган. Бундан ташқари сугурталаш икки хил амалга оширилган:

- мажбурий сугурта;

- ихтиёрий сугурта.

Мажбурий тартибда қуйидагилар сугурта қилинади:

- фуқароларга тегишли бўлган мулкларни мажбурий сугуртаси (уй, қурилишлар, чорва моллари);

- ижарага берилган қурилишлар мажбурий сугуртаси;

- пассажирларни бахтсиз ҳодисалардан давлат мажбурий сугуртаси;

- солиқ назорати ходимларини давлат соҳаларда ишловчи ходимларни мажбурий сугуртаси;

- инсон ҳаёти учун хавфли бўлган соҳаларда ишловчи ходимларни мажбурий сугуртаси;

- фуқароларни мажбурий тиббий сугуртаси.

Мулкӣ ва шахсий сугуртанинг бошқа турлари ихтиёрий асосида амалга оширилади. Сугурта манфаатларини ҳимоя қилиш ихтиёрий сугурта бўйича бўлиб, сугурта қилинувчи олдида сугуртачини танлаш имкониятлари юзага келади.

Уларнинг муносабатлари эса сугурта шартномаси билан тартибга солиниб борилади.

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, собик СССРда ҳаёт фаолиятини сугурталаш тор доирада бўлган ва бу уринда тадбиркорликнинг молиявий жихатлари тушириб қолдирилган. Бундай таснифлаш тизими ҳозирги сугурта бозори талабларига жавоб бермайди. Турли хил қуриншларида бўлган чет эл таснифлаш тамойиллари таҳлил қилинганда қуйидагиларни учратиш мумкин, яъни сугурта объектларга кура қуйидагиларга бўлинади:

- шахсий сугурта;

- мулкӣ сугурта;

- иктисодий рисклар (таваккаллар) сугуртаси;

- жавобгарлик сугуртаси.

Шахсий сугуртанинг объекти бўлиб, фуқароларнинг ҳаёти ва соғлиги ҳисобланади. Сугуртанинг бу тури айниқса ҳаётни сугуртаси жамгарма характерга эга, яъни бунда фуқаролик молиявий таъминоти амалга оширилади.

Мулкӣ сугуртанинг объектлари бўлиб товар-материал бойликлар ва сугурталанувчининг мулкӣ манфаатлари ҳисобланади.

Булардан ташқари бозор ҳужалигида махсус рисклар сугуртаси ҳам мавжуд улар қуйидагилар:

- барча таваккалчиликлардан сугурта қилиш (табии офатлардан);

- ёнгиндан сугурта қилиш;

- денгиз ва авиация сугуртаси;

- фойдани бой беришдан сугурта қилиш;

- янги техника ва технология бўйича сугурта қилиш;

-банк кредитларини карз олувчини (заёмчи) тулай олмаслик рисдан сугурта килиш;

-гаровли операцияларни сугурта килиш;

-биржа операцияларини сугурта килиш;

-экспорт кредитларини сугурта килиш;

-валюта курсини узгариб туришидан сугурталаш;

-транспорт воситалари ва йукларни сугуртаси.

Яна бир сугурталашнинг асосий турларидан хисобланган тадбиркорлик фаолиятини сугурталаш. Сугуртанинг бу тури сугурталанувчини коплаш жавобгарлиги кузда тутилган.

Бундан ташкари **жавобгарликни сугурталаш** ҳам мавжуд. Жавобгарликни мулкый ва шахсий сугурталашнинг турлари куйидаги гурухларга ажратиш мумкин:

Автотранспорт воситалари хайдовчиларининг учунчи шахс олдидаги жавобгарлиги, тадбиркорларни ёлланиб ишлайдиганлар олдидаги жавобгарлиги; касб-хунар жавобгарликни сугурталаш.

Сугурталашнинг бу тури мижозларни врачлар, бухгалтерлар, адвокатлар, инженерларнинг хато харакатлари окибатида етказиладиган зарардан химоялаш;

махсулот сифатига жавобгарликни сугурталаш. Бу сугуртада махсулот ишлаб чиқарувчиларнинг истеъмолчилар олдидаги жавобгарлиги.

Сугуртани коплаш жавобгарликни сугурталаш шартномасига биноан куйидаги холларда сугурта туланади сугурталанувчининг харакати окибатида учинчи шахс соғлигига етказилган зарар;

мулкый зарар;

рухий зарарлар (хатолик билан камаш, хусусий мулкчилик ҳуқуқларини қонуний бузилиши ва бошқ.);

реклама натижасида етказилган зарар.

Бизнинг сугурталанувчиларимиз учун янги булган қайта сугурталашни алоҳида бир тур деб курсатиш мумкин.

Қайта сугурталашни ривожланмасдан туриб, сугурта бозори тулақонли ривожланади деб айтолмаймиз.

Хар доим ҳамма нарсада узгариш буганлиги сабабли, сугурталашни ҳам янги турлари вужудга келаверади. Шунинг учун сугурта турларини таснифлаш доимо қушимча ва узгартиришлар қиритишга муҳтож.

Сугурталаш жисмоний ва ҳуқуқий шахсларнинг муайян ходиса (сугурта ҳолати) юз берган пайтда мулкый манфаатларни улар тула сугурта бадалларидан шакллантирилган пул жамғармалари ҳисобидан муҳофазалаш борасидаги муносабатларни англатар экан. Бу боисдан сугурталаш ишларини амалга ошириш учун сугурта компаниялари юзага келиши ва фаолият юргизишни табиий ҳол бўлиб ҳисобланади.

Сугурталаш – иқтисодий муносабат бўлиб, унда энг камида икки томон қатнашади. Шу қатнашувчилардан бири албатта сугурталовчи компания бўлиб ҳисобланади.

Сугурта компанияларини вужудга келиши ва ривожланиши, унга сугурта ҳолатининг шаклланиши билан юзага келган. У компаниялар олдиниға жамолардан иборат булган ва уларда шартнома кейинчалик шаклланган.

Сугурта компаниялари ёки ташкилотларининг шартнома қаби бир қанча юридик ҳужжатлар бўлиши керак ва шу ҳужжатлар орқали сугурталанувчини ва узини фаолиятини тартибга солиб боради.

У уз фаолиятини амалга ошириш мубайнида сугурта компаниялари ва ташкилотларини ишлари ҳам кузатиб ва тартибга солиб боради. Бозор иктисодиёти шароитида бу асосий омиллардан бири булиб ҳисобланади.

Сугурта килувчи ва сугурта килдирувчи сугуртали иктисодий муносабаларини амалга оширадilar. Бу фаолият шартнома асосида амалга оширилади ва тартибланиб туради. Жаҳон тажрибасида у полис деган ном билан юритилади.

Полис – сугурта шартномасининг тузилишини тасдикланиб сугурта килувчиларнинг сугурта килдирувчига сугурта ҳолати ва берган шартнома шарти билан белгиланган пул кийматини (сугурта товони ёки кайтариш) тулаш мажбуриятини ифодалаган ҳужжатдир. У номли булиши ёки такдим этувчига берилиши мумкин.

У куйидагиларни уз ичига олади:

- сугурта шартномаси субъектларини номларини;
- сугурта манфаатларини белгиланиши;
- сугурта килувчи содир булиши билан сугурта килдирувчига тоvon тулашга мажбур булган сугурта ҳолатини руйхатини;
- сугурта маблағларини микдори;
- субъектлар сугурта муносабатларининг бошланиши ва тугалланиши;
- товон тулаш муддати ва сугурта килувчининг уни бузланлиги учун жавобгарлигини уз ичига олади.

Корхоналар ва тадбирокрлик фаолияти тугрисида сугурта тугрисида ҳозирги амалда булган қонунлар билан бир қаторда сугурта ташкилотларининг улар фаолиятини тартибга солувчилар ҳисобланадилар.

Кимматбаҳо қогозлар чиқариш ва сотиш йули билан йиғилган пул внослари асосида очик акционерлик жамиятлари очилади. Бу сугурта капиталани жалб етиш учун айнан универсал форма ҳисобланади. Акционерлар сони кенгайиши билан молиявий ресурслар қупайиб, сугурта қилинувчиларнинг шахсий капитали ошишига, молиявий мустақиллигига эришилади. Бу уз вақтида уз зиммасига йирик харажатларини олиб, сугуртанинг перспектив турларини узлаштиришга имқон яратади.

Сугурта компаниясининг молиявий барқарорлиги хусусий капитал ҳажми билан белгиланади. Хусусий капитал устав фонди, резерв фонди, булинмаган фойда ва соф фойда ҳисобига юзага қелган йигув фонди ва унинг асосий манбаи сифатида акционерларнинг акциялар умумий йиғилиши қарори билан қупайиши ёки қамайиши мумкин.

Янги тузилаётган сугурта компаниялари учун устав капиталининг минимал ҳажми утқизиладиган операциялар турига боғлиқ булиб, дифференциал қолда аниқланади. Қонун буйича, туланмаган минимал ҳажми аввал устав талабларига нисбатан айтарли қаражада ошган.

Ҳаётни сугурта қилишдан бошқа турдаги сугурта турлари 25 минг минимал иш ҳақидан қам булмаслиги қерак.

Ҳаётни сугурта қилиш ва бошқа турдаги сугурталар микдори минг минимал иш ҳақидан қам булмаслиги қерак.

Факатгина сугуртани қайта сугурта қилиш 50 минг минимал иш ҳақи микдоридан қам булмаслиги қерак.

Бундай қоидалар сугуртта бозорида рақобатбардош булган компанияларнинг юзага қелишига сабаб булади.

Сугурта захиралари сугуртадаги томонидан тузилган сугурта шартномасининг бажариш учун тузилган булиб, сугурта взносларидан ташкил топади, биринчи холда сугурта тулов учун ажратилади. Улар сугуртани фойдасини мажбуриятларидан келиб чиккан холда тузилади.

Конунга асосан сугуртадагининг асосий молиявий баркарорлигини туланган устав капитали ва сугурта резервлари, шунингдек сугуртани сугурта килиш тизими аниклаб беради.

Сугуртанинг сугурта захиралари сугурта килинувчилар билан белгиланган шартнома, иш вақтига келиб бажарилмаган холда мажбуриятларини белгилаб беради.

Мажбуриятнинг ҳар бир тури тегишли сугурта резервлари техник резервлар дейилади ва улар сугурта килинувчи молиявий аҳолини курсатиб берувчи курсаткичидир.

Махаллий сугурта килувчилар учун давлат томонидан сугурталари буйича техник резервларни ташкил этиш коидаси курсатилиб, унда сугурта ташкилотларининг спецификаси ва жавобгарлиги белгиланган.

Коида буйича куйидагича сугурта захиралари белгиланган ишлаб топилмаган мукофот захираси;

- булиб утган лекин курсатилмаган зарар захираси;
- зарарнинг узгарувчилик захираси.

Сугурта ташкилотининг молиявий сугурта компанияси баланси (форма №1) ва молиявий натижа ва улардан фойдаланиш ҳисоботи (2 сонли форма) асосида аникланади.

Балансда сугурта компаниясининг мол-мулкӣ, молиявий аҳоли мажбуриятлари ҳақида маълумотлар бералида. Баланс активида асосий воситалар, номатериал активлар, материал бойликлар ва харажатлар, пул воситалари ва молиявий куйилмалар курсатилади. Баланс пассивининг бир бўлими хусусий капитал структураси (ташкилотлар, взнослар ва сугуртанинг фойдасидан ташкил топган) курсатади.

Пассивнинг 2 ва 3 бўлимлари заём капитал яъни сугурта килувчиларнинг юридик ва жисмоний шахслар олдидagi мажбуриятларини акс эттиради. Мажбуриятлар таркибига сугурта захиралари, банк кредитлари, заём ва бошқа воситалар келажақдаги харажатлар резерви ва туловлар, ҳисоб-китоб мажбуриятлари ва бошқа кредиторлик қарзлари белгиланади.

Шундай қилиб, сугуртачиларга ҳар бир сугурта тури сугурта захираларидан ташқари уларнинг ишончлиги, гарантсияси бўлиши керак.

Фойда - сугурта жамиятининг асосий молиявий фаолияти курсаткичи булиб, олинган фойда ва бир вақт ичида қилинган харажатлар орасидаги фарқни курсатади. Сугуртачи фойда ва харажатлари таркиби ва структураси молиявий натижалар ва улардан фойдаланиш ҳисоботида курсатилади. Фойда, сугурта, қайта сугурта, инвестиция фаолиятидан, ҳар қил хизмат курсатиш, маслаҳатлар, сугурта бизнесида мутахассис тайёрлаш жараёнидан келиб чиқади.

Сугурта компанияларининг хусусий воситалари миқдорларининг етарлигича 2 қилда тулов қобилятини белгилайди. Булар уз урнига қуйилган сугурта захиралари борлиги ва тугри инвестиция сиёсатидир.

Сугурта бизнесида молиявий ресурслар сугурта хизмати спецификаси шундан иборатки хизмат учун олинган ҳақ бўлади ва қушимча фойда олиш учун бирор бир иш учун инвестиция қилиниши мумкин. Бундай юналиш гарбий сугурта

компанияларининг инвестицион-тижорат фаолиятида кенг кулланилади, улар уз буш резервларини юкори ликвид ва фойда келтирувчи молиявий мажбуриятларга жойлаштириб, шу билан бирга инвестицион фондларни устириб, капиталлар бозорида уз урнини мустахкамлайдилар.

Сугурта эхтиётларини инвестициялаш.

Сугуртачиларнинг – сугурта захиралари ва бошка воситалари инвестициялаш хаки умумфукаролик ва сугурта конунчилигида белгилаб берилган. Сугурта захираларини жойлаштириш тан олинган жахон амалиетида тамойиллари буйича амалга оширилади.

Диверсификация тамойили инвестиция воситалари учун кенг доирадаги объектларини таклиф этади, бу уз вақтида инвестицион хатарни камайтиради ва сугуртасининг инвестицион баркарорлигини таъминлайди.

Кайтиб бериш тамойили – активларни максимал даражада ишончли жойлаштириш ва уларнинг тулик хажмда кайтарилиши мажбуриятларини таъминлайди.

Фойда келтириш тамойили – инвестиция туланиши буйича доимий ва юкори фойда келтириш.

Инвестициялашган активларнинг тез ва номинал кийматидан кам булмаган **нархда қолишини тамойили**.

Тариф ставкаларининг элементи – нагрукка булиб сугуртачиларнинг сугурта шартномасини тузиш ва олиб бориш буйича харажатлари: захира фондларига туловлар; сугурта компанияси хизматчилари ва сугурта брокерларига иш хак учун харажатлари уз ичига олади. Бундан ташкари сугурта операцияларини утказишдан олинган фойда киритилади. Тарифдаги нагрукка қисми сугуртаточи томонидан мустақил қуйилади. Қоида буйича заёмни сугурта қилишда нагрукканинг 5-10 % сугуртанинг бошка турлари буйича бу курсатқич 30-35 % ни ташқил этади.

Нетто ставкани қолаб ва тарифдаги нагрукка қисмини булиб, қуйидаги формула буйича брутто-ставкани аниқлаш мумкин:

Б – брутто-ставка, %

Б к -

Н – нетто ставка

ф – брутто ставкадаги нагрукканинг огирлиги

Брутто-ставка ва нетто ставкани оптимал қуринишини ҳисоблаш янаям мушқул булиб, фақат тариф сиёсати ва актуар ҳисоблар буйича мутахассислар амалга оширадилар.

Тариф ставкасига киритилган фойда сугурта хизмати нархининг мустақил элементи сифатида чиқади сугуртачи сугурта тарифида қоизда ёқи нақд пул белгиланган фойда қисмини узи белгилайди. Лекин фойда тариф курсатилмаслиги ҳам мумкин балки алоҳида булишлари иш натижаси булиб тузилиши мумкин.

Сугуртачи сугурта операцияларидан ташкари инвестицияси фаолиятида ҳам даромад оладилар. Бу уз урнида унинг молиявий аҳолини мустахкамлайди.

Уз-узини назорат қилиш саволлари:

1. Қандай сугурта турлари мавжуд?
2. Полис, қандай шартнома?

3. Кандай сугурта резервлари кандай мавжуд?
4. Кандай сугурта ставкалари мавжуд?
- 5.Таснифи деганда нимани тушунаси?
- 6.Сугурта операциялар кандай утказилади?
- 7.Полис шартномаси кандай килиб тузилади?
- 8.Тариф ставка деганда нимани тушунаси?

ИБОРАЛАРНИНГ ИЗОХЛИ ЛУГАТИ.

БЮДЖЕТ — давлатнинг маълум муддатга мулжаллаб узилган ва конун билан тасдиқланган даромадлари ҳамда харажатлари ҳисоби бандлар бўйича тақсимланган ҳужжат.

ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ — марказлашган давлат пул фондини шакллантириш ва ундан фойдаланишнинг асосий молиявий режаси.

ДИВИДЕНДЛАР - тақсимлашга мулжалланган акционерларнинг соф фойдаси (даромади), акционерлик жамияти еки корхона соф фойдасидан ҳар бир акция учун акционерларга маълум даврдан сунг (ҳар йили, айрим ҳолларда ҳар чоракда) туланидиган даромад.

ДОТАЦИЯ — давлат еки маҳаллий бюджетдан қайтариб бермаслик шarti билан маблағ ажратиш.

ИНВЕСТИЦИЯ — иқтисодни ривожлантириш мақсадида мамлакат ёки чет элларда турли тармоқларга узок муддатли капитал киритиш.

КВОТА — умумий ишлаб чиқариш, сотиш, экспорт, импорт ва бошқа иқтисодий фаолият соҳаларида келишув асосида ҳар бир иштирокчи учун жорий қилинадиган ҳисса.

МАҲАЛЛИЙ БЮДЖЕТ — Давлат бюджетининг тегишли вилоят, туман, шаҳар пул маблағлари фондини ташкил этувчи бир қисми бўлиб, унда даромад манбалари ва уларнинг тушумлари миқдори, шунингдек, молия йили давомида аниқ мақсадлар учун ажратиладиган маблағлар сарфи йуналишлари ва миқдори назарда тутилади.

МЕҲНАТ ҲАКИ ХАРАЖАТЛАРИ — асосий ишлаб чиқариш персоналининг иш ҳаки мукофотлари, рағбатлантирувчи ва тикловчи туланмалар, натурал ҳақ сифатида бериладиган маҳсулотларнинг қийматномалар бўйича ходимларга бериладиган меҳнат ҳаки ва бошқа туланмаларни уз ичига олади.

МОДДИЙ ХАРАЖАТЛАР – хом ашё ва асосий материаллар, ёрдамчи материаллар, ёкилги, энергия ва бошқа харажатлардан иборат. Моддий ресурсларнинг киймати уларни сотиб олиш баҳоси, таъминот ва ташки иктисодий ташкилотларга туланадиган устамалар, комиссиян мукофотлар, бож туловлари, товарлар биржасининг хизмат кийматлари, ташиш, саклаш, етказиб бериш хакларининг йигиндисидан ташкил топади.

МОЛИЯ ЙИЛИ – календарь йил (биринчи январдан уттиз биринчи декабрь куни охиригача булган вақтни уз ичига олувчи давр).

МОЛИЯВИЙ БОЗОР - жамиятдаги молия хизматлари бозори, молия маблағларини вақтинча ҳақ тулаб ишлатиш ёки уларни сотиб олиш юзасидан булган муносабатлар.

МОЛИЯ ЛИЗИНГИ – ижара берувчи куйган капиталнинг тулик амортизация килиниши ва унга муайян фойда келтиришга етарли булган пул микдорини катъий белгиланган муддат давомида тулаб туриш, контрактда кузда тутилади.

МОЛ-МУЛК СУГУРТАСИ – сугуртанинг махсус тури, турли қуринишдаги мулк – бинолар, иншоотлар, ҳайвонлар, қишлоқ ҳужалиги экинлари, уй-рузгор буюмлари сугурталанади.

МУОМАЛА ХАРАЖАТЛАРИ- товарлар муомаласи жараенига хизмат килувчи харажатлардан иборат.

ПОЛИС – шахсий ёки мулкый сугурта шартномаси ва унинг шартлари ҳақидаги ҳужжат.

РЕНТАБЕЛЛИК – тармок еки қорхоналарнинг фойда олиб ишлаши, фойда олиш даражасини қурсатади.

САРМОЯ – кенг маънода асосий савдо маблағи.

СУБСИДИЯ – қорхоналар, ташкилотлар ва хорижий давлатларга бериладиган маблағ.

СУГУРТА – мол-мулк ва инсон ҳаёти ҳавф-хатарга йулликанда қурилган зарарни қоплаш ҳусусидаги иктисодий муносабатлар.

ТАННАРХ КАЛЬКУЛЯЦИЯСИ – маҳсулот, ишлаб чиқариш, иш ва хизматлар харажатларининг пулдаги ифодаси.

ТРАНСФЕРТ – чет эл валютаси еки олтинни бир мамлакатдан бошқасига утқазиш.

ФОЙДА – сотилган маҳсулот (хизматлар)нинг киймати билан таннарни айирмаси, қушимча маҳсулотнинг пул шакли.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Адабиётлар, дарслик ва укув кулланмалари:

1. Каримов. И. А. Ўзбекистон иқтисодий ислохотлари чуқурлаштириш йулида. Т. Ўзбекистон. 1995 йил.
2. Сирожиiddинов И. Ўзбекистонда тижорат банклари фаолияти. Наманган. 1998 йил.
3. Колесникова В.И., Кроливецкая Л.П. Банковское дело. М. 1996г.
4. Деньги, кредит, банки. Под ред. Е.Ф. Жукова. М., «Банки и биржи», 1999 г.
5. К. Р. Макконнел, С. Л. Брю. Экономикс. I-II частр, Таллинн, 1993 г.
6. Введение в банковское дело. Под ред. Г. Асхауэра. М. 1997 г.
7. К. А. Улибин и др. Брокер и биржа. Учебное пособие. М. Информбизнес. 1991 г.
8. Чжен. В. Пул ва молия бозорлари. Т. 1996 й.
9. Абдуллаев Ё. Бозор иқтисодиёти асослари. Т. 1996 й.
10. Banking in Sweitlend. Цюрих. 1990 г.
11. Edward W. Reed. Commercial Banking. New Yersey. USA, 1984
12. Абдуллаев Ё. Коралиев Т. Пул. Т., Мехнат, 1996 й.
13. Абдуллаев Ё. Бобокулов Т. Кредит. Т., Мехнат, 1996 й.
14. Эдвин Дж. Долан, Колин Д. Денрги, банковское дело и денежно-кредитная политика. М, Ф. и стат., 1993 г.
15. Чжен В.А. Хусусийлаштириш асослари. Тошкент, 1996 й.
16. Чжен В.А. Бозор қонунияти асослари. Тошкент, 1996 й.
17. Чжен В.А. Бозор ва очик иқтисодиёт. Тошкент, 1996 й.
18. Малер Г. Производные финансовые инструменты. Прибыль и убытки. М, 1996 г.
19. Руководство по кредитному менежменту. М., Инфра-М., 1996 г.
20. Гатаулин Ш.К. Соликлар ва соликка тортиш. Т.:, 1996 й.
21. Абдуллаев Ё.А., Яхёев К., Солик. Тошкент, Мехнат, 1997 й.
22. Беганов В.С. ва бошқалар. Акциядорлик жамиятларида бухгалтерия хисобининг хусусиятлари. Т.:, 1998 й.
23. Йулдошев С.Ш. Бухгалтерия хисобининг батафсил модули. Тошкент, 1998 й.
24. Шаулов Д.И., Кан У.Т. Солик қонунчилиги асослари. Тошкент, 1999 й.
25. Налоговое право. Под ред. Гуреева В.И., М., Экономика, 1995 г.

26. Финансовый менеджмент. Под ред. Глухова В.В., Бахрамова Ю.М., Санкт-Петербург, 1995 г.
27. Узбекистон Республикасининг Солиқ кодекси. Тошкент, 1997 й.
28. Налоговое законодательство Республики Узбекистан: сборник нормативных актов. Т.:, 1999 г.
29. Шарифхужаев М., Улмасов А. Иқтисодий назарияси, Т., 1998 й.
30. Курс экономической теории. Под ред. Чепурина М.Н., М., АСА, 1995 г
31. Экономическая теория. Под ред. Камаева В.Д., М., 1999 г.
32. Долан Э., Линдсей Д. Рынок: микроэкономическая модель. М., 1992 г.
33. Холт Р. Основы финансового менеджмента. М., 1993 г.
34. Сабанти Б.М. Теория финансов. М., Менеджер, 1998 г.
35. Финансовая политика, налоги и налогообложение. Под ред. Беганова В.С. Т., Мир экономики и права. 1998 г.
36. Финансовая система контроля в Республике Узбекистан. Под ред. Беганова В.С. Т., Мир экономики и права. 1998 г.
37. Волжин И.О., Ергашбаев В.В. Финансовый анализ. Т., Мир экономики и права. 1998 г.
38. Волжин И.О., Ергашбаев В.В. Молиявий таҳлил. Т., 1998 й.
39. Абдукаримов И.Т. Молиявий ҳисоботни уқиш ва таҳлил қилиш йуллари. Т., 1995 й.
40. Стоянова Е.С. Финансовый менеджмент. М., Перспектива, 1996 г.
41. Пардаев М.К., Исроилов Б.И. Молиявий таҳлил. Тошкент. 1999 й.
42. Финансовый анализ деятельности фирм. М., 1993 г.
45. Шарипов С.Э. Международные расчеты пред-ий и фирм Республики Узбекистан. 1994 г.
46. Расулов А. и др. Узбекистан: внешне-экономическая деятельность и интеграция в мировое хозяйство. Т. Узбекистан. 1996 г.
47. Олимжонов О. ва бошқалар. Замонавий молия-банк атама ва ибораларининг эквивалент лугати. Т. Шарк. 1996 й.
48. Панова Г.С. Анализ финансового состояния коммерческого банка. М., Финансы и статистика, 1996 г.

Кушимча адабиётлар.

1. "Узбекистон Республикасининг Марказий банки тугрисида"ги 1995 йил 21 декабрдаги Қонуни.
2. "Банклар ва банк фаолияти тугрисида"ги Узбекистон Республикасининг 1996 йил 25 апрель Қонуни.
3. Узбекистон Республикаси Марказий банкнинг 1998 йил 9 ноябрдаги 23-сонли "Узбекистон Республикаси банк муассасаларида эмиссия-касса иши, пул тушумларини инкассациялаш ва бойликларни ташиш бўйича" йуриқномаси. Т. 1999 йил.
4. Узбекистон Республикаси Марказий банкнинг "Банк назоратида оид меъёрий ҳужжатлар туплами". Т., 1999 йил

5. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг "Банк назоратига оид меъёрий ҳужжатлар туплами" Т., 1999 йил.
6. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг "Банкларда бухгалтерия ҳисобини юритишга оид меъёрий ҳужжатлар туплами. Т. 1999 й.
7. "Ўзбекистон Республикаси Давлат бюджетининг касса ижроси тугрисида"ги Марказий банкнинг 1998 йил 25 июлидаги 243-сонли йуриқномаси.
8. Ўзбекистон Республикасининг "Валютани тартибга солиш тугрисида"ги 1993 йил 7 майдаги қонуни.
9. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 1998 йил 27 ноябрдаги 101-В-сонли "Нақд чет эл валютасида операцияларни амалга ошириш қоидалари". Т. 1999 йил.
10. Ўзбекистон Республикасининг 1997 йил 27 апрелда тасдиқланган Солиқ кодекси Т. 1997 йил.
11. "Ўзбекистон Республикаси валюта бозорида операциялар ўтказиш тартиби тугрисида"ги Марказий банкнинг 1998 йил 28 мартдаги 40-сонли қарори.
12. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан 1998 йил 27 июнда тасдиқланган 60-сонли "Ўзбекистон Республикасида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тугрисида"ги Низом.
13. Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 19 августдаги "Баҳолаш фаолияти тугрисида"ги қонуни.
14. Ўзбекистон Республикаси Марказий банки 1998 йил 22 декабрда тасдиқланган 99а-сонли "Ўзбекистон Республикаси тижорат банклари томонидан солиқлар тулаши тартиби" тугрисидаги Низом.
15. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 1998 йил 26 декабрда тасдиқланган 33-сонли "Ўзбекистон ҳудудида ҳужалик субъектларига банклар томонидан қисқа муддатли кредит берилишини ташкил этиш тартиби тугрисида"ги Низоми.
16. Ўзбекистон Республикаси Марказий банкининг 1998 йил 28 мартда тасдиқланган 392-сонли "Очиқ валюта позициясини юритиш қоидалари".
17. Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган "Тадбиркорлик ва тадбиркорлар фаолиятининг қафолатлари тугрисида"ги Қонуни.
18. Ўзбекистон Республикасининг 1999 йил 14 апрелда қабул қилинган "Лизинг тугрисида"ги Қонуни.
19. Ўзбекистон Республикасининг Мехнат кодекси. Т: Ўзбекистон, 1996 й.
20. Ўзбекистон Республикасининг Ер кодекси ва қишлоқ ҳужалигига оид қонун ҳужжатлари туплами. Тошкент, Адолат, 1999 й.
21. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «2000-2003 й.ларда банк тизимини ривожлантириш Дастури».Т., 2000 йил.

М У Н Д А Р И Ж А

	<i>Бет</i>
СУЗ БОШИ	3-4
1- маъруза : Пул назарияси.	5-14
2 - маъруза: Кредит назарияси.	16-27
3-маъруза: Молия ва молия тизими..	28-30
4-маъруза: Корхоналар молияси.	32-37
5 – маъруза Банклар ва уларнинг операциялари..	38-47
6 – маъруза: Инфляция.	47-52
7-маъруза: Кимматли коғозлар ва фонд биржаси.	53-55
8-маъруза: Халқаро валюта –кредит муносабатлари.	56-65
9-маъруза: Сугурталаш ва суурта иши.	66-72
ИБОРАЛАРНИНГ ИЗОҲЛИ ЛУГАТИ	73-74
Фойдаланилган адабиётлар руйхати	75-77

